

Karl Gruber
Buchbinder
und Papierhandlung
in Ried, Innkreis

1507 19-

M. TULLII CICERONIS

DE NATURA DEORUM

LIBRI TRES.

RECOGNOVIT

C. F. W. MÜLLER.

EDITIO STEREOTYPA.

EB

LIPSIAE

IN AEDIBUS B. G. TEUBNERI.

MDCCCXCVIII.

M. TULLII CICERONIS
DE NATURA DEORUM

AD M. BRUTUM

LIBER PRIMUS.

ARGUMENTUM.

In his libris, in quibus Cicero sibi omnem fere veterum philosophorum de natura deorum doctrinam explicandam sumpsit, hanc rationem secutus est, ut, quae Epicurei de natura deorum docuissent, ea C. Velleio, ei qui anno u. c. 664 tribunatum obtinuit et clari illius oratoris L. Licinii Crassi familiaris fuisse dicitur (de or. III 21. 78), exponenda traderet, ea autem, quae Stoici de natura deorum praecepissent, Q. Lucilio Balbo, quem eundem etiam in Hortensio loquentem induxerat, explicanda daret. Contra hos ita disputantem fecit C. Aurelium Cottam, oratorem non ignobilem, ut is, quae Academici de natura deorum docuissent, enarraret. Hos tres homines apud C. Cottam feriis Latinis inter annum u. c. 676 et annum 679 inter se de natura deorum colloquentes facit ipso audiente, cum paulo ante in Graecia studio philosophiae operam dedisset. Scribebat autem hos libros, ut colligi potest ex epist. ad Atticum lib. XIII ep. 39 § 2, ubi petit, ut ille sibi mittat libros Phaedri *περὶ θεῶν*, aestate anni u. c. 709, absolvit certe ante Idus Martias anni u. c. 710, ut intellegitur ex lib. I cap. 4 § 7. In hoc autem libro primo de natura deorum, quos misit ad M. Brutum, quem constat in Graeca philosophia cognoscenda multum temporis operaeque posuisse et ipsum librum de virtute composuisse, in ipso prooemio ad M. Brutum scripto M. Tullius de summa difficultate et obscuritate

gravissimae huius quaestionis de natura deorum disserit, de qua tam variae tamque discrepantes philosophorum sint sententiae, quas deinceps paucis enarrat (cap. 1, 2). Tum Cicero, quoniam et amici benivole eum admonuerant et invidi inimice vituperaverant, quod philosophiam Graecam Latinis litteris traderet, et universum philosophiae studium defendit et breviter rationem reddit, quam ob rem ipse Academicorum disciplinam potissimum secutus sit, quorum de gravissimis rebus dubitanter loquendi ratio ad hanc ipsam quaestionem maximo opere pertinere videatur, de qua cum difficillimum per se sit iudicium, tum tantae doctissimorum hominum dissensiones (cap. 3—6 § 5—14). Dein de disputatione inter C. Aurelium Cottam et C. Velleium et Q. Lucilium Balbum se audiente instituta refert, in qua quae a principibus illis trium disciplinarum disputata sint, se dicit his libris exponere constituisse (cap. 6, 7 § 15—17). Et in hoc quidem primo libro initium disputandi facit C. Velleius, et a reprehensione quidem Platonicae et Stoicae rationis, quarum illa mundum a deo tamquam opifice atque aedificatore profectum contendebat, altera *πρόνοια*, id est providentiam, inducebat, a qua mundus effectus esset et administraretur, utraque autem mundum animo et sensibus praeditum, rotundum, ardentem volubilemque faciebat (cap. 8—10). Reliquorum deinde omnium philosophorum iam inde a Thalete de deo sententiis breviter commemoratis et reprehensis (cap. 10—15) ad ipsam Epicuream de dis rationem explicandam accedit, quam unam veram esse existimat. Solum enim Epicurum vidisse primum esse deos, quod in omnium animis eorum notionem impressisset natura et sine doctrina anticipationem quandam deorum, quam ipse appellat *πρόληψιν*, sine qua non intellegi quicquam nec quaeri nec disputari posse; id ex eo intellegi, quod omnium hominum in eo sit mira consensus, ut deos esse statuunt, eamque vel anticipationem vel praenotionem deorum habeant, ut eos beatos et immortales putent; ex quo consequi, ut nihil negotii nec ipsi habeant nec aliis exhibeant neque ira neque gratia teneantur, quia, quae talia sint, imbecilla sint omnia. Id si ita sit, pie colendos esse deos propter praestantem naturam, nullo autem modo timendos, quo uno dicit omnem superstitionem everti (cap. 16, 17). Sed ad hanc opinionem confirmandam anquirere animum et formam et vitam et actionem mentis atque agitationem in deo; et figuram quidem nullam posse aliam esse nisi humanam, primum quod natura speciem aliam deorum non habeamus, deinde quod humana forma sit pulcherrima, tum quod in alia nulla figura domicilium mentis esse possit. Neque tamen eam speciem corpus esse, sed quasi corpus, eamque non sensu, sed mente cerni nec soliditate nec ad numerum, sed imagini-

bus similitudine et transitione perceptis. Vitam autem deorum esse beatissimam et omnibus bonis affluentem; nihil enim agere, sua virtute et sapientia gaudere et habere exploratum fore se semper in maximis voluptatibus (cap. 18—20). His expositis contra disputat Cotta, non ut aliquid ipse decernat, sed ut Epicurea dissolvat, neque quod neget esse deos, sed quod rationem, quae adferatur, firmam non putet. Nam argumentum, quod ab omnium hominum consensu petatur, cum leve per se, tum etiam falsum esse (cap. 21—23 § 57—64). Sed deos esse concedi posse; illud doceri se velle, unde sint, ubi sint, quales sint; ad quae omnia atomis abuti Epicureos, quas negat primum ullas esse, quod nullus sit corporibus vacuus locus, deinde, si sint, effici, ut aeterni di non sint et interire possint, quo constituto beatitudinem deorum tolli. Ad hanc reprehensionem vitandam quasi corpus et quasi sanguinem excogitata esse, quae quid sint, neminem posse intellegere (cap. 23—26 § 65—74). Quibus autem rationibus humana forma dis adsumatur, eas nullam vim habere. Nam quod omnes fere homines praeter Aegyptios et paucas fere alias gentes eam formam dis cogitatione adfingant, id non a natura esse profectum, sed aut consilio humano aut superstitioni a pictoribus, poetis, artificibus confirmatae deberi; neque ex eo, quod hominibus nihil homine pulchrius esse videatur, consequi nihil esse homine pulchrius; non enim dubium esse, quin etiam bovi nihil bove, cani nihil cane pulchrius videatur. Denique incertum illud esse, quod nusquam nisi in figura humana ratio atque etiam beatitudo locum habere videatur. Neque enim, quod in nulla alia figura rationem viderimus, propterea in nulla esse posse. Quod sensus non doceat, rationem docere. Nam si nullum dis negotium, quod membra corporis humani requirat, nihil membris opus esse (cap. 27—37 § 75—102). Iam in ceteris etiam quaestionibus, de domicilio, de vita, de beatitudine deorum, laborare Epicuream rationem; nullam in dis soliditatem esse nec ad numerum permanere illos dicere, sed imaginum similitudine et transitione percipi. Iam si nulla deorum sit soliditas et eminentia, nihil interesse, utrum de deo an de hippocentauro disputetur, meritoque deos ad eas conformationes referri, qui motus inanes appellantur. Quodsi imaginibus deorum pulsentur animi, quamquam tota res nugatoria sit, tamen species dumtaxat obici animis, non cur eae beatae sint aut aeternae, etsi vel maxime continenter ferantur. Nam illam *ἰσορροσίαν*, id est aequilibratam, Epicuri, qua, qui natura mortalis sit, ut is etiam immortalis sit, effici putet, perabsurdam esse, quod ea sumpta eodem modo colligi possit, quia homines in terra nascantur, etiam in aqua nasci, et huius modi absurda plura. Beatus vero cum sine virtute nemo esse pos-

sit, nulla autem sine actione virtus, ne deos quidem illos otiosos beatos esse posse, quos neque voluptate corporis uti posse, in qua summum bonum Epicurus ponat, neque una doloris vacuitate aut adsidua felicitatis suae cogitatione beatos effici posse, et cum semper pulsantur incursione atomorum et imagines ex ipsis semper effluant, non posse non interitum timere, id quod beatitudini prorsus contrarium esse videatur (cap. 37—41 § 103—114). Quoniam autem otiosos deos introducant Epicurei nullam rerum humanarum curam habentes, nihil iuvantes homines, omnem sanctitatem deorum et hominum adversus eos pietatem, quamquam verbis illi ponant, re tamen tollere (cap. 41—44 § 115—124).

¹ Cum multae res in philosophia nequaquam satis adhuc explicatae sint, tum perdifficilis, Brute, quod tu minime ignoras, et perobscura quaestio est de natura deorum, quae et ad agnitionem animi pulcherrima est et ad moderandam religionem necessaria. ⁵ De qua tam variae sunt doctissimorum hominum tamque discrepantes sententiae, ut magno argumento esse debeat causam et principium philosophiae esse inscientiam, prudenterque Academicos a rebus incertis ad-sensionem cohibuisse. Quid est enim temeritate tur- ¹⁰ pius? aut quid tam temerarium tamque indignum sapientis gravitate atque constantia quam aut falsum sentire aut, quod non satis explore perceptum sit ² et cognitum, sine ulla dubitatione defendere? Velut in hac quaestione plerique, quod maxime veri simile ¹⁵ est, et quo omnes duce natura venimus, deos esse dixerunt, dubitare se Protagoras, nullos esse omnino Diagoras Melius et Theodorus Cyrenaicus putaverunt. Qui vero deos esse dixerunt, tanta sunt in varietate et dissensione, ut eorum molestum sit dinumerare ²⁰ sententias. Nam et de figuris deorum et de locis atque sedibus et actione vitae multa dicuntur, deque his summa philosophorum dissensione certatur; quod vero maxime rem causamque continet, utrum nihil agant, nihil moliantur, omni curatione et administra- ²⁵

tione rerum vacent, an contra ab iis et a principio omnia facta et constituta sint et ad infinitum tempus regantur atque moveantur, in primis magna dissensio est, eaque nisi diiudicatur, in summo errore necesse ⁵ est homines atque in maximarum rerum ignorantia ² versari. Sunt enim philosophi et fuerunt, qui omnino ³ nullam habere censerent rerum humanarum procura- ¹⁰ tionem deos. Quorum si vera sententia est, quae pot- ¹⁵ est esse pietas, quae sanctitas, quae religio? Haec enim omnia pure atque caste tribuenda deorum nu- ²⁰ mini ita sunt, si animadvertuntur ab iis, et si est aliquid a deis immortalibus hominum generi tributum. Sin autem dei neque possunt nos iuvare nec volunt ²⁵ nec est, quod ab iis ad hominum vitam permanere possit, quid est quod ullos deis immortalibus cultus, honores, preces adhibeamus? In specie autem fictae simulationis, sicut reliquae virtutes, item pietas in- ³⁰ esse non potest, cum qua simul sanctitatem et reli- ³⁵ gionem tolli necesse est, quibus sublatis perturbatio vitae sequitur et magna confusio; atque haud scio ⁴ an pietate adversus deos sublata fides et socie- ⁴⁰ tas generis humani et una excellentissima virtus, ius- ⁴⁵ titia, tollatur. Sunt autem alii philosophi, et ii qui- ⁵⁰ dem magni atque nobiles, qui deorum mente atque ⁵⁵ ratione omnem mundum administrari et regi censeant, neque vero id solum, sed etiam ab isdem hominum ⁶⁰ vitae consuli et provideri; nam et fruges et reliqua, quae terra pariat, et tempestates ac temporum varie- ⁶⁵ tates caelique mutationes, quibus omnia, quae terra ⁷⁰ gignat, maturata pubescant, a dis immortalibus tribui generi humano putant multaque, quae dicentur in his ⁷⁵ libris, colligunt, quae talia sunt, ut ea ipsa dei im- ⁸⁰ mortales ad usum hominum fabricati paene videantur. ⁸⁵ Contra quos Carneades ita multa disseruit, ut ex- ⁸⁵ citaret homines non socordes ad veri investigandi cupiditatem. Res enim nulla est, de qua tantopere ⁵

non solum indocti, sed etiam docti dissentiant; quorum opiniones cum tam variae sint tamque inter se dissidentes, alterum fieri profecto potest, ut earum nulla, alterum certe non potest, ut plus una vera sit.

3 Qua quidem in causa et benivolos obiurgatores placare et invidios vituperatores confutare possumus, ut alteros reprehendisse paeniteat, alteri didicisse se gaudeant; nam qui admonent amice, docendi sunt, qui inimice insectantur, repellendi. Multum autem fluxisse video de libris nostris, quos compluris brevi tempore 10 edidimus, variumque sermonem partim admirantium, unde hoc philosophandi nobis subito studium extitisset, partim, quid quaque de re certi haberemus, scire cupientium. Multis etiam sensi mirabile videri eam nobis potissimum probatam esse philosophiam, quae 15 lucem eriperet et quasi noctem quandam rebus offunderet, desertaeque disciplinae et iam pridem relictæ patrociniū necopinatum a nobis esse susceptum. Nos autem nec subito coepimus philosophari nec mediocrem a primo tempore ætatis in eo studio operam 20 curamque consumpsimus et, cum minime videbamur, tum maxime philosophabamur, quod et orationes declarant refertæ philosophorum sententiis et doctissimorum hominum familiaritates, quibus semper domus nostra floruit, et principes illi, Diodotus, Philo, Antiochus, Posidonius, a quibus instituti sumus. Et si 7 omnia philosophiæ præcepta referuntur ad vitam, arbitramur nos et publicis et privatis in rebus ea 4 præstitisse, quæ ratio et doctrina præscripserit. Sin autem quis requirit, quæ causa nos impulerit, ut hæc 30 tam sero litteris mandarem, nihil est, quod expedire tam facile possimus. Nam cum otio langueremus, et is esset rei publicæ status, ut eam unius consilio atque cura gubernari necesse esset, primum ipsius rei publicæ causa philosophiam nostris hominibus explicandam putavi magni existimans interesse 35 ad decus et ad laudem civitatis res tam gravis tam-

que præclaras Latinis etiam litteris contineri; eoque 8 me minus instituti mei paenitet, quod facile sentio, quam multorum non modo discendi, sed etiam scribendi studia commoverim. Complures enim Graecis 5 institutionibus eruditi ea, quæ didicerant, cum civibus suis communicare non poterant, quod illa, quæ a Graecis accepissent, Latine dici posse diffident. Quo in genere tantum profecisse videmur, ut a Graecis ne verborum quidem copia vinceremur. Hortata 9 etiam est, ut me ad hæc conferrem, animi aegritudo fortunæ magna et gravi commota iniuria; cuius si maiorem aliquam levationem reperire potuissem, non ad hanc potissimum confugissem; ea vero ipsa nulla ratione melius frui potui, quam si me non modo ad 15 legendos libros, sed etiam ad totam philosophiam pertractandam dedissem. Omnes autem eius partes atque omnia membra tum facillime noscuntur, cum totæ quæstiones scribendo explicantur; est enim admirabilis quaedam continuatio seriesque rerum, ut alia 20 ex alia nexa et omnes inter se aptæ conligataeque videantur. Qui autem requirunt, quid quaque de re 5 ipsi sentiamus, curiosius id faciunt, quam necesse est; non enim tam auctores in disputando quam rationis momenta quaerenda sunt. Quin etiam obest plerum- 25 que iis, qui discere volunt, auctoritas eorum, qui se docere profitentur; desinunt enim suum iudicium adhibere, id habent ratum, quod ab eo, quem probant, iudicatum vident. Nec vero probare soleo id, quod de Pythagoreis accepimus, quos ferunt, si quid adfirmarent in disputando, cum ex eis quaereretur, quare ita esset, respondere solitos: 'Ipse dixit'. 'Ipse' autem erat Pythagoras. Tantum opinio præiudicata poterat, ut etiam sine ratione valeret auctoritas. Qui 11 autem admirantur nos hanc potissimum disciplinam 35 secutos, iis quattuor Academicis libris satis responsum videtur. Nec vero desertarum relictarumque rerum patrociniū suscepimus; non enim hominum in-

teritu sententiae quoque occidunt, sed lucem auctoris fortasse desiderant; ut haec in philosophia ratio contra omnia disserendi nullamque rem aperte iudicandi profecta a Socrate, repetita ab Arcesila, confirmata a Carneade usque ad nostram viguit aetatem; quam nunc prope modum orbam esse in ipsa Graecia intellego. Quod non Academiae vitio, sed tarditate hominum arbitror contigisse. Nam si singulas disciplinas percipere magnum est, quanto maius omnis? quod facere iis necesse est, quibus propositum est veri reperiendi causa et contra omnes philosophos et pro omnibus dicere. Cuius rei tantae tamque difficilis facultatem consecutum esse me non profiteor, secutum esse prae me fero. Nec tamen fieri potest, ut, qui hac ratione philosophentur, ii nihil habeant, quod sequantur. Dictum est omnino de hac re alio loco diligentius, sed, quia nimis indociles quidam tardique sunt, admonendi videntur saepius. Non enim sumus ii, quibus nihil verum esse videatur, sed ii, qui omnibus veris falsa quaedam adiuncta esse dicamus tanta similitudine, ut in iis nulla insit certa iudicandi et adsentienti nota. Ex quo exstitit illud, multa esse probabilia, quae quamquam non perciperentur, tamen, quia visum quendam haberent insignem et inlustrem, iis sapientis vita regeretur.

Sed iam, ut omni me invidia liberem, ponam in medio sententias philosophorum de natura deorum. Quo quidem loco convocandi omnes videntur, qui, quae sit earum vera, iudicent. Tum demum mihi procax Academia videbitur, si aut consenserint omnes, aut erit inventus aliquis, qui, quid verum sit, invenerit. Itaque mihi libet exclamare, ut est in Synephebis:

Pró deum, populárium omnium, *omnium* adulescéntium
 Clámo, postulo, óbsecro, oro, plóro atque inploró fidem,

non levissima de re, ut queritur ille 'in civitate fieri facinora capitalia':

ab amico amante argentum accipere meretrix non vult,

sed ut adsint, cognoscant, animadvertant, quid de religione, pietate, sanctitate, caerimoniis, fide, iure iurando, quid de tempiis, delubris sacrificiisque sollemnibus, quid de ipsis auspiciis, quibus nos praesumus, existimandum sit; haec enim omnia ad hanc de dis immortalibus quaestionem referenda sunt. Profecto eos ipsos, qui se aliquid certi habere arbitrantur, addubitare coget doctissimorum hominum de maxuma re tanta dissensio. Quod cum saepe alias, tum maxime animadverti, cum apud C. Cottam, familiarem meum, accurate sane et diligenter de dis immortalibus disputatum est. Nam cum feriis Latinis ad eum ipsius rogatu accessituque venissem, offendi eum sedentem in exedra et cum C. Velleio senatore disputantem, ad quem tum Epicurei primas ex nostris hominibus deferebant. Aderat etiam Q. Lucilius Balbus, qui tantos progressus habebat in Stoicis, ut cum excellentibus in eo genere Graecis compararetur. Tum, ut me Cotta vidit, Peroportune, inquit, venis; oritur enim mihi magna de re altercatio cum Velleio, cui pro tuo studio non est alienum te interesse. Atque mihi quoque videor, inquam, venisse, ut dicis, oportune. Tres enim disciplinarum principes convenistis. M. autem Piso si adesset, nullius philosophiae earum quidem, quae in honore sunt, vacaret locus. Tum Cotta: Si, inquit, liber Antiochi nostri, qui ab eo nuper ad hunc Balbum missus est, vera loquitur, nihil est, quod Pisonem, familiarem tuum, desideres; Antiocho enim Stoici cum Peripateticis re concinere videntur, verbis discrepare; quo de libro, Balbe, velim scire quid sentias. Egone? inquit ille. Miror Antiochum, hominem in primis acutum, non vidisse interesse plurimum inter

Stoicos, qui honesta a commodis non nomine, sed genere toto diungerent, et Peripateticos, qui honesta commiscerent cum commodis, ut ea inter se magnitudine et quasi gradibus, non genere differrent. Haec enim est non verborum parva, sed rerum permagna 5
 17 dissensio. Verum hoc alias; nunc, quod coepimus, si videtur. Mihi vero, inquit Cotta, videtur. Sed ut hic, qui intervenit (me intuens), ne ignoret, quae res agatur, de natura agebamus deorum, quae cum mihi videretur perobscura, ut semper videri solet, Epicuri 10
 ex Velleio sciscitabar sententiam. Quam ob rem, inquit, Vellei, nisi molestum est, repete, quae coeperas. Repetam vero, quamquam non mihi, sed tibi hic venit adiutor; ambo enim, inquit adridens, ab eodem Philone nihil scire didicistis. Tum ego: Quid didicerimus, Cotta viderit, tu autem nolo existimes me adiutorem huic venisse, sed auditorem, et quidem aequum, libero iudicio, nulla eius modi adstrictum necessitate, ut mihi, velim nolim, sit certa quaedam tuenda sententia. 20

8
 18 Tum Velleius fidenter sane, ut solent isti, nihil tam verens, quam ne dubitare aliqua de re videretur, tamquam modo ex deorum concilio et ex Epicuri intermundiis descendisset, Audite, inquit, non futtilis commenticiasque sententias, non opificem aedificatorumque mundi, Platonis de Timaeo deum, nec animum fatidicam, Stoicorum *πρόνοιαν*, quam Latine licet providentiam dicere, neque vero mundum ipsum animo et sensibus praeditum, rotundum, ardentem, volubilem deum, portenta et miracula non disserentium 30
 19 philosophorum, sed somniantium. Quibus enim oculis [animi] intueri potuit vester Plato fabricam illam tanti operis, qua construi a deo atque aedificari mundum facit? quae molitio, quae ferramenta, qui vectes, quae machinae, qui ministri tanti muneris 35
 fuerunt? quem ad modum autem oboedire et parere voluntati architecti aër, ignis, aqua, terra potuerunt?

unde vero ortae illae quinque formae, ex quibus reliqua formantur, apte cadentes ad animum afficiendum pariendosque sensus? Longum est ad omnia, quae talia sunt, ut optata magis quam inventa videantur; 5
 sed illa palmaria, quod, qui non modo natum mundum 20
 introduxerit, sed etiam manu paene factum, is eum dixerit fore sempiternum. Hunc censes primis, ut dicitur, labris gustasse physiologiam, id est naturae rationem, qui quicquam, quod ortum sit, putet aeternum esse posse? Quae est enim coagmentatio non dissolubilis? aut quid est, cuius principium aliquod sit, nihil sit extremum? Pronoea vero vestra, Lucili, si est *eadem*, eadem requiro, quae paulo ante, ministros, machinas, omnem totius operis dissignationem atque apparatus; sin alia est, cur mortalem fecerit mundum, non, quem ad modum Platonius 9
 deus, sempiternum. Ab utroque autem sciscitor, cur mundi aedificatores repente exstiterint, innumerabilia saecla dormierint; non enim, si mundus nullus erat, 21
 20 saecla non erant. Saecla nunc dico non ea, quae dierum noctiumque numero annuis cursibus conficiuntur; nam fateor ea sine mundi conversione effici non potuisse; sed fuit quaedam ab infinito tempore aeternitas, quam nulla circumscriptio temporum metiebatur; spatio tamen qualis ea fuerit, intellegi *non* potest, quod ne in cogitationem quidem cadit, ut fuerit tempus aliquod, nullum cum tempus esset. Isto igitur 22
 tam immenso spatio quaero, Balbe, cur Pronoea vestra cessaverit. Laboremne fugiebat? At iste nec attingit 30
 30 deum nec erat ullus, cum omnes naturae numini divino, caelum, ignes, terrae, maria, parerent. Quid autem erat, quod concupisceret deus mundum signis et luminibus tamquam aedilis ornare? Si, ut deus ipse melius habitaret, antea videlicet tempore infinito 35
 in tenebris tamquam in gurgustio habitaverat. Post autem varietatene eum delectari putamus, qua caelum et terras exornatas videmus? Quae ista potest esse

oblectatio deo? quae si esset, non ea tam diu carere
 23 potuisset. An haec, ut fere dicitis, hominum causa
 a deo constituta sunt? Sapientiumne? Propter pau-
 cos igitur tanta est facta rerum molitio. An stulto-
 rum? At primum causa non fuit, cur de improbis 5
 bene mereretur; deinde quid est adsecutus? cum omnes
 stulti sint sine dubio miserissimi, maxime quod stulti
 sunt; miserius enim stultitia quid possumus dicere?
 deinde quod ita multa sunt incommoda in vita, ut ea
 sapientes commodorum compensatione leniant, stulti 10
 nec vitare venientia possint nec ferre praesentia. Qui
 vero mundum ipsum animantem sapientemque esse
 dixerunt, nullo modo viderunt, animi natura intelle-
 gentis in quam figuram cadere posset; de quo dicam
 24 equidem paulo post; nunc autem hactenus: admirabor 15
 eorum tarditatem, qui animantem immortalem et eun-
 dem beatum rotundum esse velint, quod ea forma
 neget ullam esse pulchriorem Plato. At mihi vel
 cylindri vel quadrati vel conii vel pyramidis videtur
 esse formosior. Quae vero vita tribuitur isti rotundo 20
 deo? Nempe ut ea celeritate contorqueatur, cui par
 nulla ne cogitari quidem possit; in qua non video
 ubinam mens constans et vita beata possit insistere.
 Quodque in nostro corpore si minima ex parte †
 significetur, molestum sit, cur hoc idem non habea- 25
 tur molestum in deo? Terra enim profecto, quoniam
 mundi pars est, pars est etiam dei. Atqui terrae
 maximas regiones inhabitabilis atque incultas vide-
 mus, quod pars earum adpulsu solis exarserit, pars
 obriguerit nive pruinaque longinquo solis abscessu; 30
 quae, si mundus est deus, quoniam mundi partes
 sunt, dei membra partim ardentia, partim refrigerata
 dicenda sunt.

25 Atque haec quidem vestra, Lucili. Qualia vero
 † est, ab ultimo repetam superiorum. Thales enim 35
 Milesius, qui primus de talibus rebus quaesivit, aquam
 dixit esse initium rerum, deum autem eam mentem,

quae ex aqua cuncta fingeret. Si di possunt esse sine
 sensu et mente, cur aquae *mentem*, *menti autem cur*
aquam adiunxit, si ipsa mens constare potest vacans
 corpore? Anaximandri autem opinio est nativos esse
 5 deos longis intervallis orientis occidentisque, eosque
 innumerabilis esse mundos. Sed nos deum nisi sem-
 piternum intellegere qui possumus? Post Anaximenes 26
 aëra deum statuit, eumque gigni esseque immensum
 et infinitum et semper in motu; quasi aut aër sine
 10 ulla forma deus esse possit, cum praesertim deum non
 modo aliqua, sed pulcherrima specie deceat esse, aut
 non omne, quod ortum sit, mortalitas consequatur. Inde 11
 Anaxagoras, qui accepit ab Anaximene disciplinam,
 primus omnium rerum descriptionem et modum mentis
 15 infinitae vi ac ratione designari et confici voluit; in
 quo non vidit neque motum sensui iunctum et con-
 tinentem in infinito ullum esse posse neque sensum
 omnino, quo non ipsa natura pulsa sentiret. Deinde
 si mentem istam quasi animal aliquod voluit esse,
 20 erit aliquid interius, ex quo illud animal nominetur;
 quid autem interius mente? cingatur igitur corpore
 externo. Quod quoniam non placet, aperta simplexque 27
 mens nulla re adiuncta, qua sentire possit, fugere
 intelligentiae nostrae vim et notionem videtur. Cro-
 25 toniates autem Alcmaeo, qui soli et lunae reliquisque
 sideribus animoque praeterea divinitatem dedit, non
 sensit sese mortalibus rebus immortalitatem dare. Nam
 Pythagoras, qui censuit animum esse per naturam
 rerum omnem intentum et commeantem, ex quo nostri
 30 animi carperentur, non vidit distractione humanorum
 animorum discerpi et lacerari deum et, cum miseri
 animi essent, quod plerisque contingeret, tum dei par-
 tem esse miseram; quod fieri non potest. Cur autem 28
 quicquam ignoraret animus hominis, si esset deus?
 35 quo modo porro deus iste, si nihil esset nisi animus,
 aut infixus aut infusus esset in mundo? Tum Xeno-
 phanes, qui mente adiuncta omne praeterea, quod

esset infinitum, deum voluit esse, de ipsa mente item reprehenditur, ut ceteri, de infinitate autem vehementius, in qua nihil neque sentiens neque coniunctum potest esse. Nam Parmenides quidem commenticium quiddam coronae simile efficit (*στεφάνην* appellat) 5 continente ardore lucis orbem, qui cingat caelum, quem appellat deum; in quo neque figuram divinam neque sensum quisquam suspicari potest; multaque eiusdem *modi* monstra, quippe qui bellum, qui discordiam, qui cupiditatem ceteraque generis eiusdem ad 10 deum revocet, quae vel morbo vel somno vel oblivione vel vetustate delentur; eademque de sideribus, quae reprehensa in alio iam in hoc omittantur. Empedocles autem multa alia peccans in deorum opinione turpissime labitur. Quattuor enim naturas, ex quibus 15 omnia constare censet, divinas esse vult; quas et nasci et extingui perspicuum est et sensu omni carere. Nec vero Protagoras, qui sese negat omnino de deis habere quod liqueat, sint, non sint qualesve sint, quicquam videtur de natura deorum suspicari. 20 Quid? Democritus, qui tum imagines earumque circumitus in deorum numero refert, tum illam naturam, quae imagines fundat ac mittat, tum scientiam intellegentiamque nostram, nonne in maximo errore versatur? cum idem omnino, quia nihil semper suo 25 statu maneat, neget esse quicquam sempiternum, nonne deum omnino ita tollit, ut nullam opinionem eius reliquam faciat? Quid? aër, quo Diogenes Apolloniates utitur deo, quem sensum habere potest aut 30 quam formam dei? Iam de Platonis inconstantia 30 longum est dicere, qui in Timaeo patrem huius mundi nominari neget posse, in Legum autem libris, quid sit omnino deus, anquiri oportere non censeat. Quod vero sine corpore ullo deum vult esse, ut Graeci dicunt, *ἀσώματον*, id quale esse possit, intellegi non 35 potest; careat enim sensu necesse est, careat etiam prudentia, careat voluptate; quae omnia una cum

deorum notione comprehendimus. Idem et in Timaeo dicit et in Legibus et mundum deum esse et caelum et astra et terram et animos et eos, quos maiorum institutis accepimus; quae et per se sunt falsa per- 5 spicue et inter se vehementer repugnantia. Atque 31 etiam Xenophon paucioribus verbis eadem fere peccat; facit enim in iis, quae a Socrate dicta rettulit, Socratem disputantem formam dei quaeri non oportere, eundemque et solem et animum deum dicere, et 10 modo unum, tum autem plures deos; quae sunt isdem in erratis fere, quibus ea, quae de Platone diximus. Atque etiam Antisthenes in eo libro, qui physicus 13 32 inscribitur, popularis deos multos, naturalem unum esse dicens tollit vim et naturam deorum. Nec multo 15 secus Speusippus Platonem avunculum subsequens et vim quandam dicens, qua omnia regantur, eamque animale, evellere ex animis conatur cognitionem deorum. Aristotelesque in tertio de philosophia libro multa 33 turbat a magistro suo Platone *non* dissentiens; modo 20 enim menti tribuit omnem divinitatem, modo mundum ipsum deum dicit esse, modo alium quendam praeficit mundo eique eas partis tribuit, ut replicatione quadam mundi motum regat atque tueatur, tum caeli ardorem deum dicit esse non intellegens caelum mundi 25 esse partem, quem alio loco ipse designarit deum. Quo modo autem caeli divinus ille sensus in celeritate tanta conservari potest? ubi deinde illi tot di, si numeramus etiam caelum deum? cum autem sine corpore idem vult esse deum, omni illum sensu pri- 30 vat, etiam prudentia. Quo porro modo deus moveri carens corpore aut quo modo semper se movens esse quietus et beatus potest? Nec vero eius condiscipulus 34 Xenocrates in hoc genere prudentior, cuius in libris, qui sunt de natura deorum, nulla species divina de- 35 scribitur; deos enim octo esse dicit, quinque eos, qui in stellis vagis nominantur, unum, qui ex omnibus sideribus, quae infixae caelo sunt, ex dispersis quasi

membris simplex sit putandus deus, septimum solem adiungit octavamque lunam; qui quo sensu beati esse possint, intellegi non potest. Ex eadem Platonis schola Ponticus Heraclides puerilibus fabulis refert libros et modo mundum, tum mentem divinam esse 5 putat, errantibus etiam stellis divinitatem tribuit sensuque deum privat et eius formam mutabilem esse vult eodemque in libro rursus terram et caelum refert in deos. Nec vero Theophrasti inconstantia ferenda est; modo enim menti divinum tribuit principatum, modo caelo, tum autem signis sideribusque caelestibus. Nec audiendus eius auditor Strato, is qui physicus appellatur, qui omnem vim divinam in natura sitam esse censet, quae causas gignendi, augendi, minuendi habeat, sed careat omni sensu et figura. 14
36 Zeno autem, ut iam ad vestros, Balbe, veniam, naturalem legem divinam esse censet, eamque vim obtinere recta imperantem prohibentemque contraria. Quam legem quo modo efficiat animantem, intellegere non possumus; deum autem animantem certe volumus esse. Atque hic idem alio loco aethera deum dicit, si intellegi potest nihil sentiens deus, qui numquam nobis occurrit neque in precibus neque in optatis neque in votis; aliis autem libris rationem quandam per omnem naturam rerum pertinentem vi divina esse adfectam putat. Idem astris hoc idem tribuit, tum annis, mensibus annorumque mutationibus. Cum vero Hesiodi theogoniam [id est originem deorum] interpretatur, tollit omnino usitatas perceptasque cognitiones deorum; neque enim Iovem neque Lunonem 30 neque Vestam neque quemquam, qui ita appelletur, in deorum habet numero, sed rebus inanimis atque mutis per quandam significationem haec docet tributa 37 nomina. Cuius discipuli Aristonis non minus magno in errore sententia est, qui neque formam dei intellegi 35 posse censeat neque in deis sensum esse dicat dubitetque omnino, deus animans necne sit. Cleanthes

autem, qui Zenonem audivit una cum eo, quem proxime nominavi, tum ipsum mundum deum dicit esse, tum totius naturae menti atque animo tribuit hoc nomen, tum ultimum et altissimum atque undique circumfusum et extremum omnia cingentem atque complexum ardorem, qui aether nominetur, certissimum deum iudicat; idemque quasi delirans in iis libris, quos scripsit contra voluptatem, tum fingit formam quandam et speciem deorum, tum divinitatem omnem tribuit 10 astris, tum nihil ratione censet esse divinius. Ita fit, ut deus ille, quem mente noscimus atque in animi notione tamquam in vestigio volumus reponere, nusquam prorsus appareat. At Persaeus, eiusdem Zenonis auditor, eos dicit esse habitos deos, a quibus magna 15 utilitas ad vitae cultum esset inventa, ipsasque res utiles et salutare deorum esse vocabulis nuncupatas, ut ne hoc quidem diceret, illa inventa esse deorum, sed ipsa divina. Quo quid absurdius, quam aut res sordidas atque deformis deorum honore adficere aut 20 homines iam morte deletos reponere in deos, quorum omnis cultus esset futurus in luctu? Iam vero Chrysippus, qui Stoicorum somniorum vaferrimus habetur interpres, magnam turbam congregat ignotorum deorum, atque ita ignotorum, ut eos ne coniectura quidem informare possimus, cum mens nostra quidvis videatur cogitatione posse depingere; ait enim vim 25 divinam in ratione esse positam et in universae naturae animo atque mente, ipsumque mundum deum dicit esse et eius animi fusionem universam, tum eius ipsius principatum, qui in mente et ratione versetur, communemque rerum naturam universitatemque omnia continentem, tum fatalem vim et necessitatem rerum futurarum, ignem praeterea et eum, quem ante dixi, aethera, tum ea, quae natura fluerent atque manarent, ut et aquam et terram et aëra, solem, lunam, sidera universitatemque rerum, qua omnia continerentur, atque etiam homines eos, qui immortalitatem 35

40 essent consecuti. Idemque disputat aethera esse eum, quem homines Iovem appellarent, quique aër per maria manaret, eum esse Neptunum, terramque eam esse, quae Ceres diceretur, similique ratione persequitur vocabula reliquorum deorum. Idemque etiam legis 5 perpetuae et aeternae vim, quae quasi dux vitae et magistra officiorum sit, Iovem dicit esse eandemque fatalem necessitatem appellat, sempiternam rerum futurarum veritatem; quorum nihil tale est, ut in eo 41 vis divina inesse videatur. Et haec quidem in primo 10 libro de natura deorum; in secundo autem volt Orphei, Musaei, Hesiodi Homerique fabellas accommodare ad ea, quae ipse primo libro de deis immortalibus dixerat, ut etiam veterrimi poëtae, qui haec ne suspicati quidem sint, Stoici fuisse videantur. Quem Diogenes 15 Babylonius consequens in eo libro, qui inscribitur de Minerva, partum Iovis ortumque virginis ad physiologiam traducens diiungit a fabula.

16 42 Exposui fere non philosophorum iudicia, sed delirantium somnia. Nec enim multo absurdiora sunt 20 ea, quae poëtarum vocibus fusa ipsa suavitate nocuerunt, qui et ira inflammatos et libidine furentis induxerunt deos feceruntque, ut eorum bella, proelia, pugnas, vulnera videremus, odia praeterea, discidia, discordias, ortus, interitus, querellas, lamentationes, 25 effusas in omni intemperantia libidines, adulteria, vincula, cum humano genere concubitus mortalisque ex 43 immortalis procreatos. Cum poëtarum autem errore coniungere licet portenta magorum Aegyptiorumque in eodem genere dementiam, tum etiam vulgi opinio- 30 nes, quae in maxima inconstantia veritatis ignoratione versantur. Ea qui consideret quam inconsulte ac temere dicantur, venerari Epicurum et in eorum ipsorum numero, de quibus haec quaestio est, habere debeat. Solus enim vidit primum esse deos, quod in 35 omnium animis eorum notionem impressisset ipsa natura. Quae est enim gens aut quod genus hominum,

quod non habeat sine doctrina anticipationem quamdam deorum? quam appellat *πρόληψιν* Epicurus, id est anteceptam animo rei quamdam informationem, sine qua nec intellegi quicquam nec quaeri nec 5 disputari potest. Cuius rationis vim atque utilitatem ex illo caelesti Epicuri de regula et iudicio volumine accepimus. Quod igitur fundamentum huius 17 44 quaestionis est, id praeclare iactum videtis. Cum enim non instituto aliquo aut more aut lege sit opinio 10 constituta maneatque ad unum omnium firma consensus, intellegi necesse est esse deos, quoniam insitas eorum vel potius innatas cognitiones habemus; de quo autem omnium natura consentit, id verum esse necesse est; esse igitur deos confitendum est. Quod quoniam fere 15 constat inter omnis non philosophos solum, sed etiam indoctos, fateamur constare illud etiam, hanc nos habere sive anticipationem, ut ante dixi, sive praenotionem deorum (sunt enim rebus novis nova ponenda nomina, ut Epicurus ipse *πρόληψιν* appellavit, quam 20 antea nemo eo verbo nominarat) — hanc igitur habemus, ut deos beatos et immortales putemus. Quae enim nobis natura informationem ipsorum deorum dedit, eadem insculpsit in mentibus, ut eos aeternos et beatos haberemus. Quod si ita est, vere exposita 25 illa sententia est ab Epicuro, quod beatum aeternumque sit, id nec habere ipsum negotii quicquam nec exhibere alteri, itaque neque ira neque gratia teneri, quod, quae talia essent, imbecilla essent omnia. Si nihil aliud quaereremus, nisi ut deos pie coleremus 30 et ut superstitione liberaremur, satis erat dictum; nam et praestans deorum natura hominum pietate coleretur, cum et aeterna esset et beatissima (habet enim venerationem iustam, quicquid excellit), et metus omnis a vi atque ira deorum pulsus esset; intel- 35 legitur enim a beata immortalique natura et iram et gratiam segregari; quibus remotis nullos a superis impendere metus. Sed ad hanc confirmandam opi-

nionem anquirit animus et formam et vitae actionem
mentisque agitationem in deo.

18 Ac de forma quidem partim natura nos admonet,
46 partim ratio docet. Nam a natura habemus omnes
omnium gentium speciem nullam aliam nisi humanam 5
deorum; quae enim forma alia occurrit umquam aut
vigilanti cuiquam aut dormienti? Sed ne omnia re-
vocentur ad primas notiones: ratio hoc idem ipsa
47 declarat. Nam cum praestantissimam naturam, vel
quia beata est vel quia sempiterna, convenire videatur 10
eandem esse pulcherrimam, quae compositio membro-
rum, quae conformatio liniamentorum, quae figura,
quae species humana potest esse pulchrior? Vos
quidem, Lucili, soletis (nam Cotta meus modo hoc,
modo illud), cum artificium effingitis fabricamque divi- 15
nam, quam sint omnia in hominis figura non modo
ad usum, verum etiam ad venustatem apta, descri-
48 bere. Quodsi omnium animantium formam vincit
hominis figura, deus autem animans est, ea figura
perfecto est, quae pulcherrima sit omnium; quoniam- 20
que deos beatissimos esse constat, beatus autem esse
sine virtute nemo potest nec virtus sine ratione con-
stare nec ratio usquam inesse nisi in hominis figura,
49 hominis esse specie deos confitendum est. Nec tamen
ea species corpus est, sed quasi corpus, nec habet 25
19 sanguinem, sed quasi sanguinem. Haec quamquam
et inventa sunt acutius et dicta subtilius ab Epicuro,
quam ut quivis ea possit agnoscere, tamen fretus in-
tellegentia vestra dissero brevius, quam causa desi-
derat. Epicurus autem, qui res occultas et penitus 30
abditas non modo viderit animo, sed etiam sic tractet,
ut manu, docet eam esse vim et naturam deorum, ut
primum non sensu, sed mente cernatur nec soliditate
quadam nec ad numerum, ut ea, quae ille propter
firmitatem *στερέωνια* appellat; sed imaginibus simili- 35
tudine et transitione perceptis cum infinita simillu-
marum imaginum series ex innumerabilibus individuis

existat et ad nos adfluat, cum maximis voluptatibus
in eas imagines mentem intentam infixamque nostram
intellegentiam capere, quae sit et beata natura et
aeterna. Summa vero vis infinitatis et magna ac 50
5 diligenti contemplatione dignissima est, in qua intel-
legi necesse est eam esse naturam, ut omnia omnibus
paribus paria respondeant. Hanc *ἰσοουσία* appellat
Epicurus, id est aequabilem tributionem. Ex hac igi-
tur illud efficitur, si mortalium tanta multitudo sit,
10 esse immortalium non minorem, et si, quae interimant,
innumerabilia sint, etiam ea, quae conservent, infinita
esse debere. Et quaerere a nobis, Balbe, soletis,
quae vita deorum sit, quaeque ab iis degatur aetas.
Ea videlicet, qua nihil beatius, nihil omnibus bonis 51
15 affluentius cogitari potest. Nihil enim agit, nullis
occupationibus est implicatus, nulla opera molitur,
sua sapientia et virtute gaudet, habet exploratum fore
se semper cum in maximis, tum in aeternis volupta-
tibus. Hunc deum rite beatum dixerimus, vestrum 20
20 vero laboriosissimum. Sive enim ipse mundus deus est,
quid potest esse minus quietum quam nullo puncto
temporis intermisso versari circum axem caeli ad-
mirabili celeritate? nisi quietum autem nihil beatum
est; sive in ipso mundo deus inest aliquis, qui regat,
25 qui gubernet, qui cursus astrorum, mutationes tem-
porum, rerum vicissitudines ordinesque conservet, ter-
ras et maria contemplans hominum commoda vitas-
que tueatur, ne ille est implicatus molestis negotiis
et operosis! Nos autem beatam vitam in animi se- 53
30 curitate et in omnium vacatione munerum ponimus.
Docuit enim nos idem, qui cetera, natura effectum
esse mundum, nihil opus fuisse fabrica, tamque eam
rem esse facilem, quam vos effici negatis sine divina
posse sollertia, ut innumerabilis natura mundos ef-
35 fectura sit, efficiat, effecerit. Quod quia quem ad
modum natura efficere sine aliqua mente possit non
videtis, ut tragici poëtae, cum explicare argumenti

54 exitum non potestis, confugitis ad deum; cuius operam profecto non desideraretis, si immensam et interminatam in omnis partis magnitudinem regionum videretis, in quam se iniciens animus et intendens ita late longaque peregrinatur, ut nullam tamen oram 5 ultimi videat, in qua possit insistere. In hac igitur immensitate latitudinum, longitudinum, altitudinum infinita vis innumerabilium volitat atomorum, quae interiecto inani cohaerescunt tamen inter se et aliae alias adprehendentes continuantur; ex quo efficiuntur 10 eae rerum formae et figurae, quas vos effici posse sine follibus et incudibus non putatis. Itaque inposuistis in cervicibus nostris sempiternum dominum, quem dies et noctes timeremus. Quis enim non timeat omnia providentem et cogitantem et animadvertentem 15 et omnia ad se pertinere putantem curiosum et plenum negotii deum? Hinc vobis extitit primum illa fatalis necessitas, quam *εἰσαρκύνην* dicitis, ut, quicquid accidat, id ex aeterna veritate causarumque continuatione fluxisse dicatis. Quanti autem haec philo- 20 sophia aestimanda est, cui tamquam aniculis, et iis quidem indoctis, fato fieri videantur omnia? Sequitur *μαντιή* vestra, quae Latine divinatio dicitur, qua tanta inbueremur superstitione, si vos audire vellemus, ut haruspices, augures, harioli, vates, coniectores 25 nobis essent colendi. His terroribus ab Epicuro soluti et in libertatem vindicati nec metum eos, quos intellegimus nec sibi fingere ullam molestiam nec alteri quaerere, et pie sancteque colimus naturam excellentem atque praestantem. Sed elatus studio 30 vereor ne longior fuerim. Erat autem difficile rem tantam tamque praeclaram inchoatam relinquere; quamquam non tam dicendi ratio mihi habenda fuit quam audiendi.

21 Tum Cotta comiter, ut solebat: Atqui, inquit, 35
57 Vellei, nisi tu aliquid dixisses, nihil sane ex me quidem audire potuisses. Mihi enim non tam facile in

mentem venire solet, quare verum sit aliquid, quam quare falsum; idque cum saepe, tum, cum te audirem, paulo ante contigit. Roges me, qualem naturam deorum esse ducam, nihil fortasse respondeam; quae- 5 ras, putemne talem esse, qualis modo a te sit exposita, nihil dicam mihi videri minus. Sed ante quam adgrediar ad ea, quae a te disputata sunt, de te ipso dicam quid sentiam. Saepe enim de familiari illo 58 tuo videor audisse, cum te togatis omnibus sine dubio anteferet et paucos tecum Epicureos e Graecia compararet, sed, quod ab eo te mirifice diligi intellegebam, arbitrabar illum propter benivolentiam uberius id dicere. Ego autem, etsi vereor laudare praesentem, iudico tamen de re obscura atque difficili a te 15 dictum esse dilucide, neque sententiis solum copiose, sed verbis etiam ornatus, quam solent vestri. Zenonem, quem Philo noster coryphaeum appellare Epicureorum solebat, cum Athenis essem, audiebam frequenter, et quidem ipso auctore Philone, credo, ut 20 facilius iudicarem, quam illa bene refellerentur, cum a principe Epicureorum accepissem, quem ad modum dicerentur. Non igitur ille, ut plerique, sed isto modo, ut tu, distincte, graviter, ornate. Sed quod in illo mihi usu saepe venit, idem modo, cum te audirem, 25 accidebat, ut moleste ferrem tantum ingenium (bona venia me audies) in tam leves, ne dicam in tam ineptas sententias incidisse. Nec ego nunc ipse aliquid 60 adferam melius. Ut enim modo dixi, omnibus fere in rebus, sed maxime in physicis, quid non sit, citius, quam quid sit, dixerim. Roges me, quid aut quale sit 22 deus, auctore utar Simonide, de quo cum quaesivisset hoc idem tyrannus Hiero, deliberandi sibi unum diem postulavit; cum idem ex eo postridie quaereret, biduum petivit; cum saepius duplicaret numerum dierum admiransque Hiero requireret, cur ita faceret, 'Quia, quanto diutius considero', inquit, 'tanto mihi res videtur obscurior'. Sed Simoniden arbitror

(non enim poëta solum suavis, verum etiam ceteroqui doctus sapiensque traditur), quia multa venirent in mentem acuta atque subtilia, dubitantem, quid eorum
61 esset verissimum, desperasse omnem veritatem. Epicurus vero tuus (nam cum illo malo disserere quam
tecum) quid dicit, quod non modo philosophia dignum
esset, sed mediocri prudentia?

Quaeritur primum in ea quaestione, quae est de natura deorum, sintne di necne sint. Difficile est negare. Credo, si in contione quaeratur, sed in huius
modi sermone et consessu facillimum. Itaque ego ipse pontifex, qui caerimonias religionesque publicas sanctissime tuendas arbitror, is hoc, quod primum est, esse deos, persuaderi mihi non opinione solum, sed etiam ad veritatem plane velim. Multa enim
occurrunt, quae conturbent, ut interdum nulli esse videantur. Sed vide, quam tecum agam liberaliter; quae communia sunt vobis cum ceteris philosophis, non attingam, ut hoc ipsum; placet enim omnibus iere mihi que ipsi in primis deos esse. Itaque non
pugno; rationem tamen eam, quae a te adfertur, non
satis firmam puto. Quod enim omnium gentium generumque hominibus ita videretur, id satis magnum argumentum esse dixisti, cur esse deos confiteremur. Quod cum leve per se, tum etiam falsum est. Primum
enim unde tibi notae sunt opiniones nationum? Equidem arbitror multas esse gentes sic inmanitate effe-
63 ratas, ut apud eas nulla suspicio deorum sit. Quid? Diagoras, $\delta\theta\epsilon\omicron\varsigma$ qui dictus est, posteaque Theodorus nonne aperte deorum naturam sustulerunt? Nam Ab-
derites quidem Protagoras, cuius a te modo mentio facta est, sophistes temporibus illis vel maximus, cum in principio libri sic posuisset: 'De divis, neque ut sint neque ut non sint, habeo dicere', Athe-
niensium iussu urbe atque agro est exterminatus libri-
que eius in contione combusti. Ex quo equidem existimo tardiores ad hanc sententiam profitendam

multos esse factos, quippe cum poenam ne dubitatio quidem effugere potuisset. Quid de sacrilegis, quid de impiis periurisque dicemus?

Tubulus si Lucius umquam,
5 Si Lupus aut Carbo, Neptuni filius,

ut ait Lucilius, putasset esse deos, tam periurus aut tam impurus fuisset? Non est igitur tam explorata
ista ratio ad id, quod vultis, confirmandum, quam videtur. Sed quia commune hoc est argumentum alio-
rum etiam philosophorum, omittam hoc tempore; ad vestra propria venire malo.

Concedo esse deos; doce me igitur, unde sint, ubi
sint, quales sint corpore, animo, vita; haec enim scire desidero. Abuteris ad omnia atomorum regno et
15 licentia; hinc, quodcumque in solum venit, ut dicitur, effingis atque efficis. Quae primum nullae sunt. Nihil est enim \dagger quod vacet corpore; corporibus autem omnis obsidetur locus; ita nullum inane, nihil esse
individuum potest. Haec ego nunc physicorum ora-
20 cula fundo, vera an falsa, nescio, sed veri tamen similia quam vestra. Ista enim flagitia Democriti sive etiam ante Leucippi, esse corpuscula quaedam levia, aha aspera, rotunda alia, partim autem angulata, hamata quaedam et quasi adunca, ex his effectum
25 esse caelum atque terram nulla cogente natura, sed concursu quodam fortuito, hanc tu opinionem, C. Vellei, usque ad hanc aetatem perduxisti, priusque te quis de omni vitae statu quam de ista auctoritate deiecerit; ante enim iudicasti Epicureum te esse oportere,
30 quam ista cognovisti. Ita necesse fuit aut haec flagitia concipere animo aut susceptae philosophiae nomen amittere. Quid enim mereas, ut Epicureus esse
beatam veritatemque deseram. Ista igitur est veritas?
35 Nam de vita beata nihil repugno, quam tu ne in deo quidem esse censes, nisi plane otio langueat. Sed ubi

est veritas? In mundis, credo, innumerabilibus omnibus minimis temporum punctis aliis nascentibus, aliis cadentibus. An in individuis corpusculis tam praeclara opera nulla moderante natura, nulla ratione fingentibus? Sed oblitus liberalitatis meae, qua tecum paulo ante 5 uti coeperam, plura complector. Concedam igitur ex individuis constare omnia. Quid ad rem? deorum enim 68 natura quaeritur. Sint sane ex atomis; non igitur aeterni. Quod enim ex atomis, id natum aliquando est; si natum, nulli dei ante quam nati; et si ortus 10 est deorum, interitus sit necesse est, ut tu paulo ante de Platonis mundo disputabas. Ubi igitur illud vestrum beatum et aeternum? quibus duobus verbis significatis deum; quod cum efficere vultis, in dumeta conrepitis. Ita enim dicebas, non corpus esse in deo, 15 sed quasi corpus, nec sanguinem, sed tamquam sanguinem.

25 69 Hoc persaepe facitis, ut, cum aliquid non veri simile dicatis et effugere reprehensionem velitis, adferatis aliquid, quod omnino ne fieri quidem possit, 20 ut satius fuerit illud ipsum, de quo ambigebatur, concedere quam tam impudenter resistere. Velut Epicurus cum videret, si atomi ferrentur in locum inferiorem suoapte pondere, nihil fore in nostra potestate, quod esset earum motus certus et necessarius, invenit, 25 quo modo necessitatem effugeret, quod videlicet Democritum fugerat; ait atomum, cum pondere et gravitate directo deorsus feratur, declinare paululum. 70 Hoc dicere turpius est quam illud, quod vult, non posse defendere. Idem facit contra dialecticos; a quibus cum traditum sit in omnibus diiunctionibus, in quibus 'aut etiam aut non' poneretur, alterum utrum esse verum, pertimuit, ne, si concessum esset huius modi aliquid: 'Aut vivet cras aut non vivet Epicurus', alterutrum fieret necessarium, totum 35 hoc 'aut etiam aut non' negavit esse necessarium; quo quid dici potuit obtusius? Urguebat Arcesilas

Zenonem, cum ipse falsa omnia diceret, quae sensibus viderentur, Zenon autem non nulla visa esse falsa, non omnia. Timuit Epicurus, ne, si unum visum esset falsum, nullum esset verum: omnis sensus veri nuntios dixit esse. Nihil horum nimis callide; gravio- 5 rem enim plagam accipiebat, ut levio-rem repelleret. Idem 71 facit in natura deorum; dum individuorum corporum concretionem fugit, ne interitus et dissipatio consequatur, negat esse corpus deorum, sed tamquam corpus, nec sanguinem, sed tamquam sanguinem. Mira- 10 bile videtur, quod non rideat haruspex, cum haruspicem viderit; hoc mirabilius, quod vos inter vos risum tenere possitis. 'Non est corpus, sed quasi corpus.' Hoc intellegerem quale esset, si in ceris fingeretur 15 aut fictilibus figuris; in deo quid sit 'quasi corpus' aut 'quasi sanguis', intellegere non possum; ne tu quidem, Vellei, sed non vis fateri. Ista enim a vobis 72 quasi dictata redduntur, quae Epicurus osecitans hallucinatus est, cum quidem gloriaretur, ut videmus in 20 scriptis, se magistrum habuisse nullum. Quod ei non praedicanti tamen facile equidem crederem, sicut mali aedificii domino glorianti se architectum non habuisse; nihil enim olet ex Academia, nihil ex Lycio, nihil ne e puerilibus quidem disciplinis. Xenocraten audire 25 potuit, quem virum, di immortales! et sunt qui putent audisse; ipse non vult; credo plus nemini. Pamphilum quendam, Platonis auditorem, ait a se Sami auditum; ibi enim adulescens habitabat cum patre et fratribus, quod in eam pater eius Neocles agripeta 30 venerat; sed cum agellus eum non satis aleret, ut opinor, ludi magister fuit. Sed hunc Platonicum mi- 73 rifice contemnit Epicurus; ita metuit, ne quid unquam didicisse videatur. In Nausiphane Democriteo tenetur; quem cum a se non neget auditum, vexat 35 tamen omnibus contumeliis. Atqui si haec Democritea non audisset, quid audierat? quid est in physicis Epicuri non a Democrito? Nam etsi quaedam com-

mutavit, ut quod paulo ante de inclinatione atomorum dixi, tamen pleraque dicit eadem, atomos, inane, imagines, infinitatem locorum innumerabilitatemque mundorum, eorum ortus, interitus, omnia fere, quibus naturae ratio continetur. Nunc istuc 'quasi corpus' 5
 74 et 'quasi sanguinem' quid intellegis? Ego enim te scire ista melius quam me non fateor solum, sed etiam facile patior; cum quidem semel dicta sunt, quid est, quod Velleius intellegere possit, Cotta non possit? Itaque corpus quid sit, sanguis quid sit, intellego, 10
 quasi corpus et quasi sanguis quid sit, nullo prorsus modo intellego. Neque tu me celas, ut Pythagoras solebat alienos, nec consulto dicis occulte tamquam Heraclitus, sed (quod inter nos liceat) ne tu quidem 27
 75 intellegis. Illud video pugnare te, species ut quaedam 15 sit deorum, quae nihil concreti habeat, nihil solidi, nihil expressi, nihil eminentis, sitque pura, levis, perlucida. Dicemus igitur idem, quod in Venere Coa: corpus illud non est, sed simile corporis, nec ille fusus et candore mixtus rubor sanguis est, sed quaedam san- 20
 guinis similitudo; sic in Epicureo deo non res, sed similitudines rerum esse. Fac id, quod ne intellegi quidem potest, mihi esse persuasum; cedo mihi istorum adumbratorum deorum liniamenta atque formas. 26
 76 Non deest hoc loco copia rationum, quibus docere 25 velitis humanas esse formas deorum; primum quod ita sit informatum anticipatumque mentibus nostris, ut homini, cum de deo cogitet, forma occurrat humana; deinde quod, quoniam rebus omnibus excellat natura divina, forma quoque esse pulcherrima debeat, nec 30
 esse humana ullam pulchriorem; tertiam rationem adfertis, quod nulla alia figura domicilium mentis esse 77
 possit. Primum igitur quidque considera quale sit; arripere enim mihi videmini quasi vestro iure rem nullo modo probabilem. Omnino quis tam caecus in 35
 contemplandis rebus unquam fuit, ut non videret species istas hominum conlatas in deos aut consilio

quodam sapientium, quo facilius animos imperitorum ad deorum cultum a vitae pravitate converterent, aut superstitione, ut essent simulacra, quae venerantes deos ipsos se adire crederent? Auxerunt autem haec 5
 eadem poëtae, pictores, opifices; erat enim non facile agentis aliquid et molientis deos in aliarum formarum imitatione servare. Accessit etiam ista opinio fortasse, quod homini homine pulchrius nihil videbatur. Sed tu hoc, physice, non vides, quam blanda 10
 conciliatrix et quasi sui sit lena natura? An putas ullam esse terra marique beluam, quae non sui generis belua maxime delectetur? Quod ni ita esset, cur non gestiret taurus equae contrectatione, equus vaccae? An tu aquilam aut leonem aut delphinum 15
 ullam anteferre censes figuram suae? Quid igitur mirum, si hoc eodem modo homini natura praescripsit, ut nihil pulchrius quam hominem putaret[, eam esse causam, cur deos hominum similis putaremus]?

Quid censes? si ratio esset in beluis, non suo 78
 20 quasque generi plurimum tributuras fuisse? At me-28
 hercule ego (dicam enim, ut sentio) quamvis amem ipse me, tamen non audeo dicere pulchriorem esse me, quam ille fuerit taurus, qui vexit Europam. Non enim hoc loco de ingeniis aut de orationibus nostris, 25
 sed de specie figuraque quaeritur. Quodsi fingere nobis et iungere formas velimus, qualis ille maritimus Triton pingitur, natantibus invehens beluis adiunctis humano corpori, nolis esse. Difficili in loco versor. Est enim vis tanta naturae, ut homo nemo velit nisi 30
 hominis similis esse. Et quidem formica formicae. 79
 Sed tamen cuius hominis? quotus enim quisque formosus est? Athenis cum essem, e gregibus epheborum vix singuli reperiebantur. Video, quid adriseris, sed ita tamen se res habet. Deinde nobis, qui con- 35
 cedentibus philosophis antiquis adolescentulis delectamur, etiam vitia saepe iucunda sunt. Naevus in articulo pueri delectat Alcaeum. At est corporis macula

naevus. Illi tamen hoc lumen videbatur. Q. Catulus, huius collegae et familiaris nostri pater, dilexit municipem tuum Roscium, in quem etiam illud est eius:

Constiteram exorientem Auroram forte salutans,

Cum subito a laeva Roscius exoritur. 5

Pace mihi liceat, caelestes, dicere vestra,
Mortalis visust pulchrior esse deo.

Huic deo pulchrior; at erat, sicuti hodie est, perversissimis oculis. Quid refert, si hoc ipsum salsum illi et venustum videbatur? Redeo ad deos. 10

29
80 Ecquos, si non tam strabones, at paelulos esse arbitramur? ecquos naevum habere? ecquos silos, flaccos, frontones, capitones, quae sunt in nobis? an omnia emendata in illis? Detur id vobis; num etiam una est omnium facies? nam si plures, aliam esse alia pulchriorem necesse est. Igitur aliquis non pulcherrimus deus. Si una omnium facies est, florere in caelo Academiam necesse est; si enim nihil inter deum et deum differt, nulla est apud deos cognitio, nulla perceptio. Quid, si etiam, Vellei, falsum illud omnino 81 est, nullam aliam nobis de deo cogitantibus speciem nisi hominis occurrere? tamenne ista tam absurda defendes? Nobis fortasse sic occurrit, ut dicis; a parvis enim Iovem, Iunonem, Minervam, Neptunum, Vulcanum, Apollinem reliquosque deos ea facie novimus, qua pictores fictoresque voluerunt, neque solum 25 facie, sed etiam ornatu, aetate, vestitu; at non Aegyptii nec Syri nec fere cuncta barbaria; firmiores enim videas apud eos opiniones esse de bestiis quibusdam quam apud nos de sanctissimis templis et simulacris 30 deorum. Etenim fana multa spoliata et simulacra deorum de locis sanctissimis ablata videmus a nostris; at vero ne fando quidem auditum est crocodilum aut ibin aut faelem violatum ab Aegypto. Quid igitur censes? Apim illum, sanctum Aegyptiorum bovem, 35

nonne deum videri Aegyptiis? Tam hercle quam tibi illam vestram Sospitam, quam tu numquam ne in somnis quidem vides nisi cum pelle caprina, cum hasta, cum scutulo, cum calceolis repandis. At non est talis 5 Argia nec Romana Iuno. Ergo alia species Iunonis Argivis, alia Lanuvinis, alia nobis. Et quidem alia nobis Capitolini, alia Afris Hammonis Iovis. Non 30 pudet igitur physicum, id est speculatorem venatoremque naturae, ab animis consuetudine inbutis petere testimonium veritatis? Isto enim modo dicere licebit 10 Iovem semper barbatum, Apollinem semper inberbem, caesios oculos Minervae, caeruleos esse Neptuni. Et quidem laudamus Athenis Vulcanum eum, quem fecit Alcamenes, in quo stante atque vestito leviter apparet 15 claudicatio non deformis. Claudum igitur habebimus deum, quoniam de Volcano sic accepimus. Age et his vocabulis esse deos facimus, quibus a nobis nominantur? At primum, quot hominum linguae, tot 84 nomina deorum. Non enim, ut tu Velleius, quocumque veneris, sic idem in Italia Vulcanus, idem in Hispania. Deinde nominum non magnus numerus ne in pontificiis quidem nostris, deorum autem innumera- 20 bilis. An sine nominibus sunt? Istud quidem ita vobis dicere necesse est; quid enim attinet, cum una facies sit, plura esse nomina? Quam bellum erat, Vellei, confiteri potius nescire, quod nescires, quam ista effutientem nauseare atque ipsum sibi displicere! An tu mei similem putas esse aut tui deum? Profecto non putas. Quid ergo? solem dicam aut lunam 30 aut caelum deum? Ergo etiam beatum? Quibus fruentem voluptatibus? Et sapientem? Qui potest esse in eius modi trunco sapientia? Haec vestra sunt. Si igitur nec humano visu, quod docui, nec tali alio 85 quo, quod tibi ita persuasum est, quid dubitas negare deos esse? Non audes. Sapienter id quidem, etsi hoc loco non populum metuis, sed ipsos deos. Novi ego Epicureos omnia sigilla venerantes; quamquam

video non nullis videri Epicurum, ne in offensionem Atheniensium caderet, verbis reliquisse deos, re sustulisse. Itaque in illis selectis eius brevibusque sententiis, quas appellatis *κρίσις δόξας*, haec, ut opinor, prima sententia est: 'Quod beatum et immortale est, id nec habet nec exhibet cuiquam negotium.' In hac ita exposita sententia sunt qui existiment, quod ille inscitia plane loquendi fecerat, fecisse consulto; de homine minime vafro male existimant. Dubium est enim, utrum dicat aliquid beatum esse et immortale an, si quid sit. Non animadvertunt hic eum ambigue locutum esse, sed multis aliis locis et illum et Metrodorum tam aperte quam paulo ante te. Ille vero deos esse putat, nec quemquam vidi, qui magis ea, quae timenda esse negaret, timeret, mortem dico et deos. Quibus mediocres homines non ita valde moventur, his ille clamat omnium mortalium mentes esse perterritas. Tot milia latrocinantur morte proposita, alii omnia, quae possunt, fana compilant. Credo, aut illos mortis timor terret aut hos religionis.

87 Sed quoniam non audes (iam enim cum ipso Epicuro loquar) negare esse deos, quid est, quod te impediatur aut solem aut mundum aut mentem aliquam sempiternam in deorum numero ponere? 'Numquam vidi', inquit, 'animam rationis consiliique participem in ulla alia nisi humana figura'. Quid? solis numquidnam aut lunae aut quinque errantium siderum simile vidisti? Sol duabus unius orbis ultimis partibus definiens motum cursus annuos conficit; huius hanc lustrationem eiusdem incensa radiis menstruo spatio luna complet; quinque autem stellae eundem orbem tenentes, aliae propius a terris, aliae remotius, ab isdem principiis disparibus temporibus eadem spatia conficiunt. Num quid tale, Epicure, vidisti? Ne sit igitur sol, ne luna, ne stellae, quoniam nihil esse potest, nisi quod attigimus aut vidimus; quid? deum ipsum numne vidisti? Cur igitur credis esse? Omnia

tollamus ergo, quae aut historia nobis aut ratio nova adfert. Ita fit, ut mediterranei mare esse non credant. Quae sunt tantae animi angustiae? Ut, si Seriphi natus esses nec umquam egressus ex insula, in qua lepusculos vulpeculasque saepe vidisses, non crederes leones et pantheras esse, cum tibi, quales essent, diceretur; si vero de elephanto quis diceret, etiam rideri te putares. Et tu quidem, Vellei, non vestro more, sed dialecticorum, quae funditus gens vestra non novit, argumento sententiam conclusisti: Beatos esse deos sumpsisti. Concedimus. Beatum autem sine virtute neminem esse posse. Id quoque damus, et libenter quidem. Virtutem autem sine ratione constare non posse. Conveniat id quoque necesse est. Adiungis: nec rationem esse nisi in hominis figura. Quem tibi hoc daturum putas? si enim ita esset, quid opus erat te gradatim istuc pervenire? sumpsisses tuo iure. Quid autem est istuc gradatim? nam a beatis ad virtutem, a virtute ad rationem video te venisse gradibus; a ratione ad humanam figuram quo modo accedis? Praecipitare istuc quidem est, non descendere. Nec vero intellego, cur maluerit Epicurus deos hominum similes dicere quam homines deorum. Quaeres, quid intersit; si enim hoc illi simile sit, esse illud huic. Video; sed hoc dico, non ab hominibus formae figuram venisse ad deos; di enim semper fuerunt, nati numquam sunt, siquidem aeterni sunt futuri; at homines nati; ante igitur humana forma quam homines ea, qua erant forma di immortales. Non ergo illorum humana forma, sed nostra divina dicenda est. Verum hoc quidem, ut voletis; illud quaero, quae fuerit tanta fortuna (nihil enim ratione in rerum natura factum esse vultis), sed tamen quis iste tantus casus? unde tam felix concursus atomorum, ut repente homines deorum forma nascerentur? Seminane deorum decidisse de caelo putamus in terras, et sic homines patrum similes extitisse? Vellem diceretis; deorum

cognitionem agnoscerem non invitus. Nihil tale dicitis, sed casu esse factum, ut essemus similes deorum. Et nunc argumenta quaerenda sunt, quibus hoc refellatur? Utinam tam facile vera invenire possim quam
 33 falsa convincere! Etenim enumerasti memoriter et
 5 copiose, ut mihi quidem admirari luberet in homine esse Romano tantam scientiam, usque a Thale Milesio
 92 de deorum natura philosophorum sententias. Omnesne tibi illi delirare visi sunt, qui sine manibus et pedibus constare deum posse decreverint? Ne hoc quidem vos movet considerantis, quae sit utilitas quaeque oportunitas in homine membrorum, ut iudicetis membris humanis deos non egere? Quid enim pedibus opus est sine ingressu? quid manibus, si nihil comprehendendum est? quid reliqua descriptione omnium
 15 corporis partium, in qua nihil inane, nihil sine causa, nihil supervacaneum est? Itaque nulla ars imitari sollertiam naturae potest. Habebit igitur linguam deus et non loquetur, dentes, palatum, fauces nullum ad usum, quaeque procreationis causa natura corpori adfixit, ea frustra habebit deus, nec externa magis quam interiora, cor, pulmones, iecur, cetera, quae detracta utilitate quid habent venustatis? quandoquidem
 93 haec esse in deo propter pulchritudinem voltis. Istisne fidentes somniis non modo Epicurus et Metrodorus et Hermarchus contra Pythagoram, Platonem Empedoclemque dixerunt, sed meretricula etiam Leontium contra Theophrastum scribere ausa est? scito illa quidem sermone et Attico, sed tamen. Tantum Epicuri hortus habuit licentiae. Et soletis queri; Zeno quidem etiam litigabat. 30 Quid dicam Albucium? Nam Phaedro nihil elegantius, nihil humanius; sed stomachabatur senex, si quid asperius dixeram, cum Epicurus Aristotelem vexarit contumeliosissime, Phaedoni Socratico turpissime male dixerit, Metrodori, sodalis sui, fratrem, Timocraten, quia nescio
 35 quid in philosophia dissentiret, totis voluminibus conciderit, in Democritum ipsum, quem secutus est, fuerit

ingratus, Nausiphanen, magistrum suum, a quo non nihil didicerat, tam male acceperit. Zeno quidem non
 34 eos solum, qui tum erant, Apollodorum, Silum, ceteros, figebat maledictis, sed Socraten ipsum, parentem
 5 philosophiae, Latino verbo utens scurram Atticum fuisse dicebat, Chrysippum numquam nisi Chrysippam vocabat; tu ipse paulo ante cum tamquam senatum
 94 philosophorum recitares, summos viros desipere, delirare, dementis esse dicebas. Quorum si nemo verum
 10 vidit de natura deorum, verendum est, ne nulla sit omnino. Nam ista, quae vos dicitis, sunt tota commenticia, vix digna lucubratione anicularum; non enim sentitis, quam multa vobis suscipienda sint, si inpe-
 15 traritis, ut concedamus eandem hominum esse et deorum figuram. Omnis cultus et curatio corporis erit eadem adhibenda deo, quae adhibetur homini, ingressus, cursus, accubitio, inclinatio, sessio, comprehensio, ad extremum etiam sermo et oratio; nam quod et
 95 maris deos et feminas esse dicitis, quid sequatur, videtis. Equidem mirari satis non possum, unde ad istas opiniones vester ille princeps venerit. Sed clamare non desinitis retinendum hoc esse, deus ut beatus immortalisque sit. Quid autem obstat, quo minus sit beatus, si non sit bipes? aut ista, sive beatitas sive
 25 beatitudo dicenda est (utrumque omnino durum, sed usu mollienda nobis verba sunt), verum ea, quaecumque est, cur aut in solem illum aut in hunc mundum aut in aliquam mentem aeternam figura membrisque corporis vacuam cadere non potest? Nihil aliud dicitis
 96 nisi: 'Numquam vidi solem aut mundum beatum.' Quid? mundum praeter hunc unquamne vidisti? Negabis. Cur igitur non sescenta milia esse mundorum, sed innumerabilia ausus es dicere? Ratio docuit. Ergo hoc te ratio non docebit, cum praestantissima
 35 natura quaeratur, eaque beata et aeterna, quae sola divina natura est, ut immortalitate vincamur ab ea natura, sic animi praestantia vinci, atque ut animi,

item corporis? Cur igitur, cum ceteris rebus inferiores simus, forma pares sumus? ad similitudinem enim deorum propius accedebat humana virtus quam figura.

35 An quicquam tam puerile dici potest (ut eundem lo-
97 cum diutius urgeam), quam si ea genera beluarum, 5
quae in rubro mari Indiae gignantur, nulla esse dicamus? Atqui ne curiosissimi quidem homines exquirendo audire tam multa possunt, quam sunt multa, quae terra, mari, paludibus, fluminibus existunt; quae negemus esse, quia numquam vidimus? Ipsa vero 10
quam nihil ad rem pertinet, quae vos delectat maxime, similitudo! Quid? canis nonne similis lupo? atque, ut Ennius,

Simia quam similis, turpissima bestia, nobis!

at mores in utroque dispares. Elephanto beluarum 15
98 nulla prudentior; at figura quae vastior? De bestiis loquor; quid? inter ipsos homines nonne et simillimis formis dispares mores et moribus *simillimis* figura dissimilis? Etenim si semel, Vellei, suscipimus genus hoc argumenti, attende, quo serpat. Tu enim sume- 20
bas nisi in hominis figura rationem inesse non posse; sumet alius nisi in terrestri, nisi in eo, qui natus sit, nisi in eo, qui adoleverit, nisi in eo, qui didicerit, nisi in eo, qui ex animo constet et corpore caduco et infirmo, postremo nisi in homine atque mortali. Quodsi 25
in omnibus his rebus obsistis, quid est, quod te forma una conturbet? His enim omnibus, quae proposui, adiunctis in homine rationem esse et mentem videbas; quibus detractis deum tamen nosse te dicis, modo 30
99 liniamenta maneant. Hoc est non considerare, sed
quasi sortiri, quid loquere. Nisi forte ne hoc quidem attendis, non modo in homine, sed etiam in arbore, quicquid supervacaneum sit aut usum non habeat, obstare. Quam molestum est uno digito plus habere! Quid ita? Quia nec specie nec usu alium quinque 35
desiderant. Tuus autem deus non digito uno redun-

dat, sed capite, collo, cervicibus, lateribus, alvo, tergo, poplitibus, manibus, pedibus, feminibus, cruribus. Si, ut immortalis sit, quid haec ad vitam membra pertinent? quid ipsa facies? Magis illa, cerebrum, cor, 5
pulmones, iecur; haec enim sunt domicilia vitae; oris 36
quidem habitus ad vitae firmitatem nihil pertinet. Et 100
eos vituperabas, qui ex operibus magnificis atque praeclaris, cum ipsum mundum, cum eius membra, caelum, terras, maria, cumque horum insignia, solem, 10
lunam stellasque, vidissent, cumque temporum maturitates, mutationes vicissitudinesque cognovissent, suspicati essent aliquam excellentem esse praestantemque naturam, quae haec effecisset, moveret, regeret, gubernaret. Qui etiamsi aberrant coniectura, video 15
tamen, quid sequantur; tu quod opus tandem magnum et egregium habes, quod effectum divina mente videatur, ex quo esse deos suspicere? Habebam, inquis, in animo insitam informationem quandam dei. Et barbati quidem Iovis, galeatae Minervae; num igitur esse 20
talis putas? Quanto melius haec vulgus imperitorum, 101
qui non membra solum hominis deo tribuant, sed usum etiam membrorum. Dant enim arcum, sagittas, hastam, clipeum, fusciam, fulmen, et si, actiones quae sint deorum, non vident, nihil agentem tamen 25
deum non queunt cogitare. Ipsi, qui inridentur, Aegyptii nullam beluam nisi ob aliquam utilitatem, quam ex ea caperent, consecraverunt; velut ibes maximam vim serpentium conficiunt, cum sint aves excelsae, cruribus rigidis, corneo proceroque rostro; avertunt 30
pestem ab Aegypto, cum volucris anguis ex vastitate Libyae vento Africo invectas interficiunt atque consumunt; ex quo fit, ut illae nec morsu vivae noceant nec odore mortuae. Possum de ichneumonum utilitate, de crocodilorum, de faelium dicere, sed nolo esse 35
longus. Ita concludam, tamen beluas a barbaris propter beneficium consecratas, vestrorum deorum non modo beneficium nullum extare, sed ne factum quidem

102 omnino. Nihil habet, inquit, negotii. Profecto Epi-
 37 curus quasi pueri delicati nihil cessatione melius exi-
 exercitatione aliqua ludicra delectantur; deum sic fe-
 riatum volumus cessatione torpere, ut, si se commo-
 5 verit, vereamur, ne beatus esse non possit? Haec
 oratio non modo deos spoliat motu et actione divina,
 sed etiam homines inertis efficit, siquidem agens ali-
 quid ne deus quidem esse beatus potest.

103 Verum sit sane, ut vultis, deus effigies hominis et
 imago; quod eius est domicilium? quae sedes? qui
 locus? quae deinde actio vitae? quibus rebus, id quod
 vultis, beatus est? utatur enim suis bonis oportet et
 fruatur, qui beatus futurus est. Nam locus quidem
 iis etiam naturis, quae sine animis sunt, suus est cuique
 proprius, ut terra infimum teneat, hanc inundet aqua,
 15 superior *aëri*, aetheriis ignibus altissima ora reddatur.
 Bestiarum autem terrenae sunt aliae, partim aquatiles,
 aliae quasi ancipites in utraque sede viventes; sunt
 quaedam etiam, quae igne nasci putentur appareantque
 20 in ardentibus fornacibus saepe volitantes. Quaero igitur,
 vester deus primum ubi habitet, deinde quae
 causa eum loco moveat, si modo movetur aliquando,
 porro, eum hoc proprium sit animantium, ut aliquid
 adpetant, quod sit naturae accommodatum, deus quid
 appetat, ad quam denique rem motu mentis ac ratione
 25 utatur, postremo quo modo beatus sit, quo modo
 aeternus. Quicquid enim horum attigeris, ulcus est.
 Ita male instituta ratio exitum reperire non potest.
 105 Sic enim dicebas, speciem dei percipi cogitatione, non
 sensu, nec esse in ea ullam soliditatem, neque eandem
 ad numerum permanere, eamque esse eius visionem,
 ut similitudine et transitione cernatur, neque deficiat
 umquam ex infinitis corporibus similium accessio, ex
 eoque fieri, ut in haec intenta mens nostra beatam
 38 illam naturam et sempiternam putet. Hoc, per ipsos
 deos, de quibus loquimur, quale tandem est? Nam

si tantum modo ad cogitationem valent nec habent
 ullam soliditatem nec eminentiam, quid interest, utrum
 de Hippocentauro an de deo cogitemus? omnem enim
 talem conformationem animi ceteri philosophi motum
 5 inanem vocant, vos autem adventum in animos et in-
 troitum imaginum dicitis. Ut Ti. Gracchum cum vi- 106
 deor contionantem in Capitolio videre de M. Octavio
 deferentem sitellam, tum eum motum animi dico esse
 inanem, tu autem et Gracchi et Octavii imagines re-
 10 manere, quae, in Capitolium cum pervenerim, tum ad
 animum meum referantur; hoc idem fieri in deo, cuius
 crebra facie pellantur animi, ex quo esse beati atque
 aeterni intellegantur. Fac imagines esse, quibus pul- 107
 sentur animi; species dumtaxat obicitur quaedam;
 15 num etiam, cur ea beata sit, cur aeterna? Quae autem
 istae imagines vestrae aut unde? A Democrito om-
 nino haec licentia; sed et ille reprehensus a multis est,
 nec vos exitum reperitis, totaque res vacillat et clau-
 dicat. Nam quid est, quod minus probari possit,
 20 quam omnium in me incidere imagines, Homeri, Ar-
 chilochi, Romuli, Numae, Pythagorae, Platonis, nec
 ea forma, qua illi fuerunt? Quo modo illi ergo? et
 quorum imagines? Orpheum poëtam docet Aristoteles
 numquam fuisse, et hoc Orphicum carmen Pythagorei
 25 ferunt cuiusdam fuisse Cercopis. At Orpheus, id est
 imago eius, ut vos vultis, in animum meum saepe
 incurrit. Quid, quod eiusdem hominis in meum aliae, 108
 aliae in tuum? quid, quod earum rerum, quae num-
 quam omnino fuerunt neque esse potuerunt, ut Scyllae,
 30 ut Chimaerae? quid, quod hominum, locorum, urbium
 earum, quas numquam vidimus? quid, quod, simul ac
 mihi collibitum est, praesto est imago? quid, quod
 etiam ad dormientem veniunt invocatae? Tota res,
 Vellei, nugatoria est. Vos autem non modo oculis
 35 imagines, sed etiam animis inculcatis. Tanta est in- 39
 punitas garriendi. At quam licenter! Fluentium fre- 109
 quenter transitio fit visionum, ut e multis una videatur.

Puderet me dicere non intellegere, si vos ipsi intellegeretis, qui ista defenditis. Quo modo enim probas continenter imagines ferri? aut, si continenter, quo modo aeternae? Innumerabilitas, inquis, suppeditat atomorum. Num eadem ergo ista faciet, ut sint omnia sempiterna? Confugis ad aequilibratam (sic enim *ισορροια*, si placet, appellemus) et ais, quoniam sit natura mortalis, immortalem etiam esse oportere. Isto modo, quoniam homines mortales sunt, sint aliqui immortales, et quoniam nascuntur in terra, nascuntur in aqua. — Et quia sunt quae interimant, sint quae conservent. — Sint sane, sed ea conservent, quae sunt; 110 deos istos esse non sentio. Omnis tamen ista rerum effigies ex individuis quo modo corporibus oritur? quae etiamsi essent, quae nulla sunt, pellere se ipsa et agitari inter se concursu fortasse possent, formare, figurare, colorare, animare non possent. Nullo igitur 40 modo immortalem deum efficitis. Videamus nunc de beato. Sine virtute certe nullo modo; virtus autem actiosa, et deus vester nihil agens; expers virtutis 111 igitur; ita ne beatus quidem. Quae ergo vita? Suppeditatio, inquis, bonorum nullo malorum interventu. Quorum tandem bonorum? Voluptatum, credo, nempe ad corpus pertinentium; nullam enim novistis nisi perfectam a corpore et redeuntem ad corpus animi voluptatem. Non arbitror te, Vellei, similem esse Epicureorum reliquorum, quos *non* pudeat quarundam Epicuri vocum, quibus ille testatur se ne intellegere quidem ullum bonum, quod sit seiunctum a delicatis et obscenis voluptatibus; quas quidem non erubescens persequitur omnis 112 nominatim. Quem cibum igitur aut quas potiones aut quas vocum aut florum varietates aut quos tactus, quos odores adhibebis ad deos, ut eos perfundas voluptatibus? Et poetae quidem [nectar ambrosiam] epulas comparant et aut Iuventatem aut Ganymedem pocula ministrantem, tu autem, Epicure, quid facies? Neque enim, unde habeat ista deus tuus, video, nec

quo modo utatur. Locupletior igitur hominum natura ad beate vivendum est quam deorum, quod pluribus generibus fruitur voluptatum. At has leviores ducis 113 voluptates, quibus quasi titillatio (Epicuri enim hoc 5 verbum est) adhibetur sensibus. Quousque ludis? Nam etiam Philo noster ferre non poterat aspernari Epicureos mollis et delicatas voluptates; summa enim memoria pronuntiabat plurimas Epicuri sententias iis 10 ipsis verbis, quibus erant scriptae; Metrodori vero, qui est Epicuri collega sapientiae, multa impudentiora recitabat; accusat enim Timocratem, fratrem suum, Metrodorus, quod dubitet omnia, quae ad beatam vitam pertineant, ventre metiri, neque id semel dicit, sed saepius. Adnuere te video; nota enim tibi sunt; 15 proferrem libros, si negares. Neque nunc reprehendo, quod ad voluptatem omnia referantur (alia est ea quaestio), sed doceo deos vestros esse voluptatis expertes, ita vestro iudicio ne beatos quidem. At do- 41 114 lore vacant. Satis est id ad illam abundantem bonis 20 vitam beatissimam? Cogitat, inquiunt, adsidue beatum esse se; habet enim nihil aliud, quod agitet in mente. Comprehende igitur animo et propone ante oculos deum nihil aliud in omni aeternitate nisi 'Mihi pulchre est' et 'Ego beatus sum' cogitantem. 25 Nec tamen video, quo modo non vereatur iste deus beatus, ne intereat, cum sine ulla intermissione pulsetur agiteturque atomorum incursione sempiterna, cumque ex ipso imagines semper affluant. Ita nec beatus est vester deus nec aeternus. 30 At etiam de sanctitate, de pietate adversus deos 115 libros scripsit Epicurus. At quo modo in his loquitur? Ut *Ti. Coruncanium* aut *P. Scaevolam*, pontifices maximos, te audire dicas, non eum, qui sustulerit omnem funditus religionem nec manibus, ut *Xerses*, 35 sed rationibus deorum immortalium templa et aras everterit. Quid est enim, cur deos ab hominibus colendos dicas, cum dei non modo homines non colant,

116 sed omnino nihil curent, nihil agant? At est eorum
eximia quaedam praestansque natura, ut ea debeat
ipsa per se ad se colendam allicere sapientem. An
quicquam eximium potest esse in ea natura, quae sua
voluptate laetans nihil nec actura sit unquam neque
agat neque egerit? quae porro pietas ei debetur, a
quo nihil acceperis? aut quid omnino, cuius nullum
meritum sit, ei deberi potest? Est enim pietas iusti-
tia adversum deos; cum quibus quid potest nobis esse
iuris, cum homini nulla cum deo sit communitas? 10
Sanctitas autem est scientia colendorum deorum; qui
quam ob rem colendi sint, non intellego, nullo nec
accepto ab iis nec sperato bono.

42 Quid est autem, quod deos veneremur propter ad-
117 mirationem eius naturae, in qua egregium nihil vide-
mus? Nam superstitione, quod gloriari soletis, facile
est liberari, cum sustuleris omnem vim deorum; nisi
forte Diagoram aut Theodorum, qui omnino deos esse
negabant, censes supersticiosos esse potuisse. Ego ne
Protagoram quidem, cui neutrum licuerit, nec esse 20
deos nec non esse. Horum enim sententiae omnium
non modo superstitionem tollunt, in qua inest timor
manis deorum, sed etiam religionem, quae deorum
118 cultu pio continetur. Quid? ii, qui dixerunt totam
de dis immortalibus opinionem fictam esse ab homini-
bus sapientibus rei publicae causa, ut, quos ratio non
posset, eos ad officium religio duceret, nonne omnem
religionem funditus sustulerunt? Quid? Prodicus Cius,
qui ea, quae prodesse hominum vitae, deorum in
numero habita esse dixit, quam tandem religionem 30
119 reliquit? Quid? qui aut fortis aut claros aut potentis
viros tradunt post mortem ad deos pervenisse, eosque
esse ipsos, quos nos colere, precari venerarique solea-
mus, nonne expertes sunt religionum omnium? quae
ratio maxime tractata ab Euhemero est, quem noster 35
et interpretatus et secutus est praeter ceteros Ennius.
Ab Euhemero autem et mortes et sepulturae demon-

strantur deorum. Utrum igitur hic confirmasse vide-
tur religionem an penitus totam sustulisse? Omitto
Eleusinem sanctam illam et augustam,

Ubi iníitiantur géntes orarum últimae,
5 praetereo Samothraciam eaque, quae Lemni
Noctúrno aditu occultá coluntur,
Silvéstribus saepibus dénsa.

Quibus explicatis ad rationemque revocatis rerum
magis natura cognoscitur quam deorum.

10 Mihi quidem etiam Democritus, vir magnus in pri-
mis, cuius fontibus Epicurus hortulos suos inriga-
vit, nutare videtur in natura deorum. Tum enim
censet imagines divinitate praeditas inesse in univer-
sitate rerum, tum principia mentis, quae sint in eodem
15 universo, deos esse dicit, tum animantes imagines,
quae vel prodesse nobis soleant vel nocere, tum in-
gentis quasdam imagines tantasque, ut universum
mundum complectantur extrinsecus; quae quidem
omnia sunt patria Democriti quam Democrito digni-
20 ora. Quis enim istas imagines comprehendere animo 121
potest? quis admirari? quis aut cultu aut religione
dignas iudicare? Epicurus vero ex animis hominum
extraxit radicibus religionem, cum dis immortalibus et
opem et gratiam sustulit. Cum enim optimam et
25 praestantissimam naturam dei dicat esse, negat idem
esse in deo gratiam; tollit id, quod maxime proprium
est optimae praestantissimaeque naturae. Quid enim
melius aut quid praestantius bonitate et beneficentia?
Qua cum carere deum vultis, neminem deo nec deum
30 nec hominem carum, neminem ab eo amari, neminem
diligere vultis. Ita fit, ut non modo homines a deis,
sed ipsi dei inter se ab aliis alii neglegantur. Quanto 44
Stoici melius, qui a vobis reprehenduntur! Censent
autem sapientes sapientibus etiam ignotis esse amicos.
35 Nihil est enim virtute amabilius; quam qui adeptus
erit, ubicumque erit gentium, a nobis diligetur. Vos 122
autem quid mali datis, cum in inbecillitate gratifica-

tionem et benivolentiam ponitis! Ut enim omnittam vim et naturam deorum, ne homines quidem censetis, nisi inbecilli essent, futuros beneficos et benignos fuisse? Nulla est caritas naturalis inter bonos? Carum ipsum verbum est amoris, ex quo amicitiae nomen est ductum; quam si ad fructum nostrum referemus, non ad illius commoda, quem diligemus, non erit ista amicitia, sed mercatura quaedam utilitatum suarum. Prata et arva et pecudum greges diliguntur isto modo, quod fructus ex iis capiuntur, hominum 10 caritas et amicitia gratuita est. Quanto igitur magis deorum, qui nulla re egentes et inter se diligunt et hominibus consulunt! Quid ni ita sit, quid veneramur, quid precamur deos? cur sacris pontifices, cur auspiciis augures praesunt? quid optamus a deis immortalibus? quid vovemus? At etiam liber est Epicuro 123 curi de sanctitate. Ludimur ab homine non tam faceto quam ad scribendi licentiam libero. Quae enim potest esse sanctitas, si dei humana non curant? quae autem animans natura nihil curans? Verius est igitur nimirum illud, quod familiaris omnium nostrum Posidonius disseruit in libro quinto de natura deorum, nullos esse deos Epicuro videri, quaeque is de deis immortalibus dixerit, invidiae detestandae gratia dixisse. Neque enim tam desipiens fuisset, ut hominuli similem deum fingeret, liniamentis dumtaxat extremis, non habitu solido, membris hominis praeditum omnibus, usu membrorum ne minimo quidem, exilem quendam atque perlucidum, nihil cuiquam tribuentem, nihil gratificantem, omnino nihil curantem, nihil agentem. Quae natura primum nulla esse potest, idque videns Epicurus re tollit, oratione relinquit deos; 124 deinde, si maxime talis est deus, ut nulla gratia, nulla hominum caritate teneatur, valeat; quid enim dicam 'propitius sit'? Esse enim propitius potest nemini, quoniam, ut dicitis, omnis in inbecillitate est et gratia et caritas. 35

M. TULLII CICERONIS
DE NATURA DEORUM

AD M. BRUTUM
LIBER SECUNDUS.

ARGUMENTUM.

Hic liber brevi praemisso prooemio continet Balbi de natura deorum disputationem ex mente Stoicorum, qui totum locum in partes quattuor dividebant. Primum enim docebant esse deos, deinde quales essent, tum mundum ab eis administrari, postremo consulere eos rebus humanis. His igitur quattuor tamquam capitibus tota Balbi disputatio continetur. Et prima quidem pars quamquam ne egere quidem oratione videri poterat, tamen his argumentis confirmatur. Nam primum, quod omnium consentiens sit de dis opinio, natura evidens esse necesse esse, deinde deos ipsos praesentia sua et adventu eam rem confirmasse, praedictiones item et praesensiones rerum futurarum esse deos clamare, omnium vero maxime miram totius mundi varietatem, pulchritudinem, ordinem rerumque omnium ad utilitatem conspirationem. Quin ex ipsa hominum sollertia colligi posse esse aliquam mentem divinam. Nam si cetera, quae in corpore sint, aliunde sumantur, aliud a terra, aliud ab umore, aliud ab aëre, aliud ab igni, rationem etiam aliunde habere nos necesse esse, et, cum cetera omnia mundus habeat, quod sit omnium optimum, id ipsum cur non habeat, nullam esse rationem. Omnes porro concedere nihil non modo esse mundo melius, sed ne cogitari quidem posse; quare, cum ratione nihil sit melius, eam quoque in mundo inesse necesse esse, qui profecto non posset ita omnibus partibus consentire, nisi uno divino et continuato spiritu contineretur (cap. 2—8). His rationibus subiciuntur demonstrationes physicae. Prima huius modi est: Omnia, quae alantur et crescant, ea temperatione caloris oriri et augeri, omnesque partes mundi calore fultas sustineri, itaque etiam mundum simili parique natura servari. Esse igitur naturam, quae omnem mundum contineat eumque tueatur, quae quoniam mundi principatum (*τὸ ἡγεμονικόν*), ut in homine mens, obtineat et sit vel optima omnium,

in hac sensus quoque et rationem inesse necesse esse, et multo quidem acriores atque maiores; ex quo concludi posse mundum esse deum. Esse praeterea animantem mundum, quod motu cieatur, qui vel Platone auctore tantum in animos cadat (cap. 9—12 § 23—32). Altera ratio est eius modi: In omni rerum institutione esse aliquid extremum atque perfectum, nisi quae vis obsistat. In omni igitur natura vel universo ac multo etiam magis necesse esse absolvi aliquid ac perfici, quod nihil, ut in ceteris naturis, obsistere possit. Ergo cum in iis, quae gignantur ex terra, nihil sit nisi nutritio, bestiae praeterea sensum et motum habeant et appetitum, homini additam etiam rationem esse, qua appetitus regantur. Ex quo effici esse etiam quartum et altissimum gradum eorum, qui natura boni sapientisque gignantur, in quibus ab initio insit recta et constans ratio, quae deo tribuenda sit, id est mundo. Eodem fere modo effici esse in mundo summam virtutem et sapientiam (cap. 12—14). Sed mundi divinitate perspecta astris etiam divinitatem esse tribuendam. Gigni enim ista ex mobilissima et purissima aetheris parte nulla alia admixta natura, totaque esse calida et perlucida. Absurdum autem esse, si res ex aëre ortae rationem haberent, quae in multo puriore aethere nascantur, sensu eas aut ratione carere, quas ibi multo acriores esse debere, idque vel ordine eorum et constantia motuque voluntario declarari (cap. 15 sq. § 39—43). Sed maxime astrorum sensum et intelligentiam divinitatemque declarari mirabili ordine eorum et constantia, quae neque naturam significet, quod sit plena rationis, neque fortunam, quae constantiam respuat. In quo ridicule errare dicit Epicurum, qui humanam figuram dis attribuat negetque rotundum et volubilem deum cogitari posse (cap. 16—23 § 43—60). Sed multas alias naturas deorum magnis eorum beneficiis constitutas esse. Nam primum, quod sit a deo natum, id nomine ipsius dei nuncupari, deinde rem ipsam, in qua sit vis maior aliqua, sic appellari, beneficiis porro excellentes viros in caelum fama et voluntate sublatos esse, denique ex physica ratione multos fluxisse poetarum deos (cap. 23—29 § 60—75). His duabus rebus constitutis, et deos esse, et qualis eorum natura sit, sequitur disputatio de providentia deorum. Ea tribus argumentis astringitur. Primum ab eo ipso, quod di sint, ducitur (cap. 30, 31 § 76—80), alterum inde, quod omnes res subiectae sint naturae sentienti ab eaque omnia pulcherrime gerantur (cap. 32), tertium autem ex admiratione rerum caelestium et terrestrium arcessitur, qui locus copiose explicatur. Tertiae huic disputationis parti subicitur ea, quae istam tantam rerum molitionem hominis causa factam esse demonstrat, hominumque commodis mirifice esse a deo provisum, id quod quattuor argumentis fit, quorum pri-

mum ductum est a corporis humani structura, alterum a perfectionibus animi, tertium ab utilitate, quam res cum caelestes, tum terrestres hominibus adferant, quartum denique ab illustrium, quibus di consuluerint, hominum exemplis (cap. 33—66).

Quae cum Cotta dixisset, tum Velleius: Ne ego, ¹
inquit, incautus, qui cum Academico et eodem rhetore
congrredi conatus sim! Nam neque indisertum Aca-
demicum pertimuissem nec sine ista philosophia rhe-
torem quamvis eloquentem; neque enim flumine con-
turbor inanum verborum nec subtilitate sententiarum,
si orationis est siccitas. Tu autem, Cotta, utraque
re valuisti; corona tibi et iudices defuerunt. Sed ad
ista alias, nunc Lucilium, si ipsi commodum est, au-
diamus. Tum Balbus: Eundem equidem malim audire ²
Cottam, dum, qua eloquentia falsos deos sustulit,
eadem veros inducat. Est enim et philosophi et pon-
tificis et Cottae de dis immortalibus habere non er-
rantem et vagam, ut Academici, sed, ut nostri, sta-
bilem certamque sententiam. Nam contra Epicurum
satis superque dictum est. Sed aveo audire, tu ipse,
Cotta, quid sentias. An, inquit, oblitus es, quid initio
dixerim, facilius me, talibus praesertim de rebus, quid
non sentirem, quam quid sentirem, posse dicere?
²⁰ Quodsi haberem aliquid, quod liqueret, tamen te vi-
cissim audire vellem, cum ipse tam multa dixissem.
Tum Balbus: Geram tibi morem et agam quam bre-
vissime potero; etenim convictis Epicuri erroribus
longa de mea disputatione detracta oratio est. Omnino
²⁵ dividunt nostri totam istam de dis immortalibus quae-
stionem in partis quattuor. Primum docent esse deos,
deinde quales sint, tum mundum ab iis administrari,
postremo consulere eos rebus humanis. Nos autem
hoc sermone, quae priora duo sunt, sumamus; tertium
³⁰ et quartum, quia maiora sunt, puto esse in aliud
tempus differenda. Minime vero, inquit Cotta; nam

et otiosi sumus et iis de rebus agimus, quae sunt etiam negotiis anteponendae.

2 Tum Lucilius: Ne egere quidem videtur, inquit,
4 oratione prima pars. Quid enim potest esse tam apertum tamque perspicuum, cum caelum suspeximus caelestiaque contemplati sumus, quam esse aliquod numen praestantissimae mentis, quo haec regantur? Quod ni ita esset, qui potuisset adsensu omnium dicere Ennius:

Aspice hoc sublíme candens, quem ínvo-
cant omnes Iovem,

illum vero et Iovem et dominatorem rerum et omnia nutu regentem et, ut idem Ennius,

patrem divumque hominumque

et praesentem ac praepotentem deum? Quod qui dubitet, haud sane intellego, cur non idem, sol sit an
5 nullus sit, dubitare possit. Qui enim est hoc illo evidentius? Quod nisi cognitum comprehensumque animis haberemus, non tam stabilis opinio permaneret nec confirmaretur diurnitate temporis nec una cum saeculis aetatibusque hominum inveterari potuisset. Etenim videmus ceteras opiniones fictas atque vanas diurnitate extabuisse. Quis enim Hippocentaurum fuisse aut Chimaeram putat? quaeve anus tam excors inveniri potest, quae illa, quae quondam credebantur apud inferos portenta, extimescat? Opinioni enim
25 commenta delet dies, naturae iudicia confirmat. Itaque et in nostro populo et in ceteris deorum cultus religionumque sanctitates existunt in dies maiores atque meliores, idque evenit non temere nec casu, sed
6 quod et praesentes saepe di vim suam declarant, ut et apud Regillum bello Latinorum, cum A. Postumius dictator cum Octavio Mamilio Tusculano proelio dimicaret, in nostra acie Castor et Pollux ex equis pugnare visi sunt, et recentiore memoria iidem Tynda-

ridae Persem victum nuntiaverunt. P. enim Vatinius, avus huius adulescentis, cum e praefectura Reatina Romam venienti noctu duo iuvenes cum equis albis dixissent regem Persem illo die captum, senatui nuntiavit; et primo quasi temere de re publica locutus in
5 carcerem coniectus est, post a Paulo litteris allatis cum idem dies constitisset, et agro a senatu et vacatione donatus est. Atque etiam cum ad fluvium Sagram Crotoniatas Locri maximo proelio devicissent, eo ipso die auditam esse eam pugnam ludis Olympiae
10 memoriae proditum est. Saepe Faunorum voces exaudita, saepe visae formae deorum quemvis non aut hebetem aut impium deos praesentes esse confiteri coegerunt. Praedictiones vero et praesensiones rerum
15 futurarum quid aliud declarant nisi hominibus ea ostendi, monstrari, portendi, praedici? ex quo illa ostenta, monstra, portenta, prodigia dicuntur. Quodsi ea ficta credimus licentia fabularum, Mopsam, Tiresiam, Amphiaräum, Calchantem, Helenum, quos
20 tamen augures ne ipsae quidem fabulae adscivissent, si res omnino repudiaret, ne domesticis quidem exemplis docti numen deorum conprobabimus? Nihil nos P. Claudii bello Punico primo temeritas movebit? qui etiam per iocum deos inridens, cum cavea liberati
25 pulli non pascerentur, mergi eos in aquam iussit, ut biberent, quoniam esse nollent. Qui risus classe devicta multas ipsi lacrimas, magnam populo Romano cladem attulit. Quid? collega eius Iunius eodem bello nonne tempestate classem amisit, cum auspiciis non
30 paruisset? Itaque Claudius a populo condemnatus est, Iunius necem sibi ipse conscivit. C. Flaminium Coelius religione neglecta cecidisse apud Trasumenum scribit cum magno rei publicae vulnere. Quorum exitio intellegi potest eorum imperiis rem publicam
35 amplificatam, qui religionibus paruisset. Et si conferre volumus nostra cum externis, ceteris rebus aut pares aut etiam inferiores reperiemur, religione, id est

9 cultu deorum, multo superiores. An Atti Navii lituus ille, quo ad investigandum suam regiones vineae terminavit, contemnendus est? Crederem, nisi eius augurio rex Hostilius maxima bella gessisset. Sed neglegentia nobilitatis augurii disciplina ommissa veritas 5 auspicio-
rum spreta est, species tantum retenta. Itaque maximae rei publicae partes, in his bella, quibus rei publicae salus continetur, nullis auspiciis administrantur, nulla peremnia servantur, nulla ex acuminibus, nulla, cum viri vocantur, ex quo in procinctu 10 testamenta perierunt. Tum enim bella gerere nostri
10 duces incipiunt, cum auspicia posuerunt. At vero apud maiores tanta religionis vis fuit, ut quidam imperatores etiam se ipsos dis immortalibus capite velato verbis certis pro re publica devoverent. Multa ex 15 Sibyllinis vaticinationibus, multa ex haruspicum responsis commemorare possum, quibus ea confirmantur,
4 quae dubia nemini debent esse. Atqui et nostrorum augurum et Etruscorum haruspicum disciplinam P. Scipione C. Figulo consulibus res ipsa probavit; quos 20 cum Ti. Gracchus consul iterum crearet, primus rogator, ut eos rettulit, ibidem est repente mortuus. Gracchus cum comitia nihilo minus peregisset remque illam in religionem populo venisse sentiret, ad senatum rettulit. Senatus, quos ad soleret, referendum 25 censuit. Haruspices introducti responderunt non fuisse
11 iustum comitiorum rogatorem. Tum Gracchus, ut e patre audiebam, incensus ira: 'Itane vero? ego non iustus, qui et consul rogavi et augur et auspiciato? an vos Tusci ac barbari auspicio-
rum 30 populi Romani ius tenetis et interpretes esse comitiorum potestis?' Itaque tum illos exire iussit. Post autem e provincia litteras ad collegium misit se, cum legeret libros, recordatum esse vitio sibi tabernaculum captum fuisse [hortos Scipionis], 35 quod, cum pomerium postea intrasset habendi senatus causa, in redeundo, cum idem pomerium transiret,

auspicari esset oblitus; itaque vitio creatos consules esse. Augures rem ad senatum; senatus, ut abdicarent consules; abdicaverunt. Quae quaerimus exempla maiora? Vir sapientissimus atque haud sciam an 5 omnium praestantissimus peccatum suum, quod celari posset, confiteri maluit quam haerere in re publica religionem, consules summum imperium statim depone-
re quam id tenere punctum temporis contra religionem. Magna augurum auctoritas; quid? haruspicum 12
10 ars nonne divina? Haec et innumerabilia ex eodem genere qui videat, nonne cogatur confiteri deos esse? Quorum enim interpretes sunt, eos ipsos esse certe necesse est; deorum autem interpretes sunt; deos igitur esse fateamur. At fortasse non omnia eveniunt,
15 quae praedicta sunt. Ne aegri quidem quia non omnes convalescunt, idcirco ars nulla medicina est. Signa ostenduntur a dis rerum futurarum. In his si qui erraverunt, non deorum natura, sed hominum coniectura peccavit. Itaque inter omnis omnium gen-
20 tium summa constat; omnibus enim innatum est et in animo quasi insculptum esse deos. Quales sint, 5
varium est, esse nemo negat. Cleanthes quidem noster quattuor de causis dixit in animis hominum in-
formatas deorum esse notiones. Primam posuit eam, 13
25 de qua modo dixi, quae orta esset ex praesensione rerum futurarum; alteram, quam ceperimus ex magnitudine commodorum, quae percipiuntur caeli temperatione, fecunditate terrarum aliarumque commodita-
tum conplurium copia; tertiam, quae terreret animos 14
30 fulminibus, tempestatibus, nimbis, nivibus, grandinibus, vastitate, pestilentia, terrae motibus et saepe fremitibus lapideisque imbribus et guttis imbrum quasi cruentis, tum labibus aut repentinis terrarum hiatibus, tum praeter naturam hominum pecudumque portentis,
35 tum facibus visis caelestibus, tum stellis iis, quas Graeci cometas, nostri cincinnatas vocant, quae nuper bello Octaviano magnarum fuerunt calamitatum prae-

nuntiae, tum sole geminato, quod, ut e patre audiui, Tuditano et Aquilio consulibus evenerat, quo quidem anno P. Africanus sol alter extinctus est, quibus exterriti homines vim quandam esse caelestem et divi-
 15 nam suspicati sunt; quartam causam esse, eamque vel maximam, aequabilitatem motus conversionumque caeli, solis, lunae siderumque omnium distinctionem, varietatem, pulchritudinem, ordinem, quarum rerum aspectus ipse satis indicaret non esse ea fortuita. Ut, si quis in domum aliquam aut in gymnasium aut in forum
 10 venerit, cum videat omnium rerum rationem, modum, disciplinam, non possit ea sine causa fieri iudicare, sed esse aliquem intellegat, qui praesit et cui pareatur, multo magis in tantis motionibus tantisque vicissitudinibus, tam multarum rerum atque tantarum or-
 15 dinibus, in quibus nihil umquam immensa et infinita vetustas mentita sit, statuatur necesse est ab aliqua mente tantos naturae motus gubernari. Chrysippus quidem, quamquam est acerrimo ingenio, tamen ea
 6 16 dicit, ut ab ipsa natura didicisse, non ut ipse reperisse videatur. 'Si enim', inquit, 'est aliquid in
 20 rerum natura, quod hominis mens, quod ratio, quod vis, quod potestas humana efficere non possit, est certe id, quod illud efficit, homine melius; atqui res caelestes omnesque eae, qua-
 25 rum est ordo sempiternus, ab homine confici non possunt; est igitur id, a quo illa conficiuntur, homine melius. Id autem quid potius dixeris quam deum? Etenim si di non sunt, quid esse potest in rerum natura homine me-
 30 lius? in eo enim solo est ratio, qua nihil potest esse praestantius. Esse autem hominem, qui nihil in omni mundo melius esse quam se putet, desipientis adrogantiae est; ergo est
 17 aliquid melius; est igitur profecto deus.' An vero, si domum magnam pulchramque videris, non possis adduci, ut, etiamsi dominum non videas, muri-

bus illam et mustelis aedificatam putes? tantum ergo ornatum mundi, tantam varietatem pulchritudinemque rerum caelestium, tantam vim et magnitudinem maris atque terrarum si tuum ac non deorum immortalium
 5 domicilium putes, nonne plane desipere videare? An ne hoc quidem intellegimus, omnia supera esse meliora, terram autem esse infimam, quam crassissimus circumfundat aër? ut ob eam ipsam causam, quod etiam quibusdam regionibus atque urbibus contingere
 10 videmus, hebetiora ut sint hominum ingenia propter caeli plenioram naturam, hoc idem generi humano evenerit, quod in terra, hoc est in crassissima regione mundi, conlocati sint. Et tamen ex ipsa hominum
 15 sollertia esse aliquam mentem, et eam quidem acriorem et divinam, existimare debemus. 'Unde enim hanc homo arripuit?' ut ait apud Xenophontem Socrates. Quin et umorem et calorem, qui est fusus in corpore, et terrenam ipsam viscerum soliditatem, animum denique illum spirabilem, si quis quaerat,
 20 unde habeamus, apparet, quod aliud a terra sumpsimus, aliud ab umore, aliud ab igni, aliud ab aëre eo, quem spiritu ducimus. Illud autem, quod vincit haec
 7 omnia, rationem dico et, si placet pluribus verbis, mentem, consilium, cogitationem, prudentiam, ubi invenimus? unde sustulimus? An cetera mundus habebit omnia, hoc unum, quod plurimi est, non habebit? Atqui certe nihil omnium rerum melius est mundo, nihil praestabilius, nihil pulchrius, nec solum nihil est, sed ne cogitari quidem quicquam melius potest.
 25 Et si ratione et sapientia nihil est melius, necesse est haec inesse in eo, quod optimum esse concedimus. Quid vero? tanta rerum consentiens, conspirans, con-
 19 tinuata cognatio quem non coget ea, quae dicuntur a me, conprobare? Possetne uno tempore florere,
 35 dein vicissim horrere terra? aut tot rebus ipsis se inmutantibus solis accessus discessusque solstitiis brumisque cognosci? aut aestus maritimi fretorumque

angustiae ortu aut obitu lunae commoveri? aut una totius caeli conversione cursus astrorum dispares conservari? Haec ita fieri omnibus inter se concinentibus mundi partibus profecto non possent, nisi ea uno
 20 divino et continuato spiritu continerentur. Atque haec cum uberius disputantur et fusius, ut mihi est in animo facere, facilius effugiunt Academicorum calumniam; cum autem, ut Zeno solebat, brevius angustiusque concluduntur, tum apertiora sunt ad reprehendum. Nam ut profluens annis aut vix aut nullo modo, conclusa autem aqua facile corrumpitur, sic orationis flumine reprehensoris convicia diluuntur, angustia autem conclusae orationis non facile se ipsa tutatur. Haec enim, quae dilatantur a nobis, Zeno sic premebat:
 8 'Quod ratione utitur, id melius est quam id, 15
 21 quod ratione non utitur; nihil autem mundo melius; ratione igitur mundus utitur.' Similiter effici potest sapientem esse mundum, similiter beatum, similiter aeternum; omnia enim haec meliora sunt quam ea, quae sunt iis carentia, nec mundo quicquam melius; ex quo efficietur esse mundum deum.
 22 Idemque hoc modo: 'Nullius sensu carentis pars aliqua potest esse sentiens; mundi autem partes sentientes sunt; non igitur caret sensu mundus.' Pergit idem et urguet angustius: 'Nihil,' 25 inquit, 'quod animi quodque rationis est expers, id generare ex se potest animantem compotemque rationis; mundus autem generat animantis compotesque rationis; animans est igitur mundus composque rationis.' Idemque 30 similitudine, ut saepe solet, rationem conclusit hoc modo: 'Si ex oliva modulate canentes tibiae nascerentur, num dubitares, quin inesset in oliva tibicinii quaedam scientia? Quid, si platanii fidiculas ferrent numerose sonantes? idem 35 scilicet censeris in platanis inesse musicam. Cur igitur mundus non animans sapiensque

iudicetur, cum ex se procreet animantis atque sapientis?'

Sed quoniam coepi secus agere, atque initio dixeram (negaram enim hanc primam partem egere oratione, quod esset omnibus perspicuum deos esse), tamen id ipsum rationibus physicis confirmare volo. Sic enim res se habet, ut omnia, quae alantur et quae crescant, contineant in se vim caloris, sine qua neque ali possent nec crescere. Nam omne, quod est calidum et igneum, cietur et agitur motu suo; quod autem alitur et crescit, motu quodam utitur certo et aequabili; qui quam diu remanet in nobis, tam diu sensus et vita remanet; refrigerato autem et extincto calore occidimus ipsi et extinguimur. Quod quidem 24
 15 Cleanthes his etiam argumentis docet, quanta vis insit caloris in omni corpore: negat enim esse ullum cibum tam gravem, quin is nocte et die concoquatur; cuius etiam in reliquiis inest calor iis, quas natura respuerit. Iam vero venae et arteriae micare non desinunt quasi
 20 quodam igneo motu, animadversumque saepe est, cum cor animantis alicuius evolsum ita mobiliter palpiteret, ut imitaretur igneam celeritatem. Omne igitur, quod vivit, sive animal sive terra editum, id vivit propter inclusum in eo calorem. Ex quo intellegi 25 debet eam caloris naturam vim habere in se vitalem per omnem mundum pertinentem. Atque id facilius 25 cernemus toto genere hoc igneo, quod tranat omnia, subtilius explicato. Omnes igitur partes mundi (tangam autem maximas) calore fultae sustinentur. Quod
 30 primum in terrena natura perspicui potest. Nam et lapidum conflictu atque tritu elici ignem videmus et recenti fossione terram fumare calentem, atque etiam ex puteis iugibus aquam calidam trahi, et id maxime fieri temporibus hibernis, quod magna vis terrae cavernis contineatur caloris eaque hieme sit densior ob
 35 eamque causam calorem insitum in terris contineat artius. Longa est oratio multaeque rationes, quibus 10
 26

doceri possit omnia, quae terra concipiat semina, quaeque ipsa ex se generata stirpibus infixata contineat, ea temperatione caloris et oriri et augescere. Atque aquae etiam admixtum esse calorem primum ipse liquor aquae declarat et fusio, quae neque congelaret frigoribus neque nive pruinaque concreveret, nisi eadem se admixto calore liquefacta et dilapsa diffunderet. Itaque et aquilonibus reliquisque frigoribus adstrictus durescit umor, et idem vicissim mollitur tepefactus et tabescit calore. Atque etiam maria agitata ventis ita tepescunt, ut intellegi facile possit in tantis illis umoribus esse inclusum calorem. Nec enim ille externus et adventicius habendus est tepor, sed ex intimis maris partibus agitatione excitatus, quod nostris quoque corporibus contingit, cum motu atque exercitatione recalescunt. Ipse vero aër, qui natura est maxime frigidus, minime est expertus caloribus; ille vero et multo quidem calore admixtus est; ipse enim oritur ex respiratione aquarum; earum enim quasi vapor quidam aër habendus est; is autem existit motu eius caloris, qui aquis continetur. Quam similitudinem cernere possumus in iis aquis, quae ecfervescunt subditis ignibus. Iam vero reliqua quarta pars mundi, ea et ipsa tota natura fervida est et ceteris naturis omnibus salutarem impertit et vitalem calorem. Ex quo concluditur, cum omnes mundi partes sustineantur calore, mundum etiam ipsum simili parique natura in tanta diuturnitate servari, eoque magis, quod intellegi debet calidum illud atque igneum ita in omni fusum esse natura, ut in eo insit procreandi vis et causa gignendi, a quo et animantia omnia et ea, quorum stirpes terra continentur, et nasci sit necesse et augescere.

11
29 Natura est igitur, quae contineat mundum omnem eumque tueatur, et ea quidem non sine sensu atque ratione; omnem enim naturam necesse est, quae non solitaria sit neque simplex, sed cum alio iuncta atque

conexa, habere aliquem in se principatum, ut in homine mentem, in belua quiddam simile mentis, unde oriantur rerum adpetitus. In arborum autem et earum rerum, quae gignuntur e terra, radicibus inesse principatum putatur. Principatum autem id dico, quod Graeci ἡγεμονικόν vocant, quo nihil in quoque genere nec potest nec debet esse praestantius. Ita necesse est illud etiam, in quo sit totius naturae principatus, esse omnium optimum omniumque rerum potestate dominatuque dignissimum. Videmus autem in partibus mundi (nihil est enim in omni mundo, quod non pars universi sit) inesse sensum atque rationem. In ea parte igitur, in qua mundi inest principatus, haec inesse necesse est, et acriora quidem atque maiora.

15 Quocirca sapientem esse mundum necesse est, naturamque eam, quae res omnes complexa teneat, perfectione rationis excellere, eoque deum esse mundum, omnemque vim mundi natura divina contineri. Atque etiam mundi ille fervor purior, perlucidior mobiliorque est multo ob easque causas aptior ad sensus commovendos quam hic noster calor, quo haec, quae nobis sunt, retinentur et vigent. Absurdum igitur est dicere, cum homines bestiaeque hoc calore teneantur et propterea moveantur ac sentiant, mundum esse sine sensu, qui integro et libero et puro eodemque acerrimo et mobilissimo ardore teneatur, praesertim cum is ardor, qui est mundi, non agitatus ab alio neque externo pulsu, sed per se ipse ac sua sponte moveatur. Nam quid potest esse mundo valentius, quod pellat atque moveat calorem eum, quo ille teneatur? Audiamus enim Platonem quasi quendam deum philosophorum; cui duo placet esse motus, unum suum, alterum externum, esse autem divinius, quod ipsum ex se sua sponte moveatur, quam quod pulsu agitetur alieno. Hunc autem motum in solis animis esse ponit, ab hisque principium motus esse ductum putat. Quapropter, quoniam ex mundi ardore motus

omnis oritur, is autem ardor non alieno impulsu, sed sua sponte movetur, animus sit necesse est; ex quo efficitur animantem esse mundum. Atque ex hoc quoque intellegi poterit in eo inesse intellegentiam, quod certe est mundus melior quam ulla natura. Ut enim nulla pars est corporis nostri, quae non minoris sit, quam nosmet ipsi sumus, sic mundum universum pluris esse necesse est quam partem aliquam universi. Quod si ita est, sapiens sit mundus necesse est. Nam ni ita esset, hominem, qui est mundi pars, quoniam rationis est particeps, pluris esse quam mundum omnem oporteret. Atque etiam, si a primis inchoatisque naturis ad ultimas perfectasque volumus procedere, ad deorum naturam perveniamus necesse est. Primum enim animadvertimus a natura sustineri ea, quae gignantur e terra, quibus natura nihil tribuit amplius, quam ut ea alendo atque augendo tueretur. Bestiis autem sensum et motum dedit et cum quodam adpetitu accessum ad res salutare, a pestiferis recessum; hoc homini amplius, quod addidit rationem, qua regerentur animi adpetitus, qui tum remitterentur, tum continerentur. Quartus autem gradus est et altissimus eorum, qui natura boni sapientesque gignuntur, quibus a principio innascitur ratio recta constansque, quae supra hominem putanda est deoque tribuenda, id est mundo, in quo necesse est perfectam illam atque absolutam inesse rationem. Neque enim dici potest in ulla rerum institutione non esse aliquid extremum atque perfectum. Ut enim in vite, ut in pecude, nisi quae vis obstitit, videmus naturam suo quodam itinere ad ultimum pervenire, atque ut pictura et fabrica ceteraque artes habent quendam absoluti operis effectum, sic in omni natura, ac multo etiam magis, necesse est absolvi aliquid ac perfici. Etenim ceteris naturis multa externa, quo minus perficiantur, possunt obsistere, universam autem naturam nulla res potest impedire, propterea quod omnis naturas ipsa

cohibet et continet. Quocirca necesse est esse quartum illum et altissimum gradum, quo nulla vis possit accedere. Is autem est gradus, in quo rerum omnium natura ponitur; quae quoniam talis est, ut et praesit omnibus et eam nulla res possit impedire, necesse est intellegentem esse mundum et quidem etiam sapientem. Quid autem est inscitius quam eam naturam, quae omnis res sit complexa, non optumam dici, aut, cum sit optuma, non primum animantem esse, deinde rationis et consilii compotem, postremo sapientem? Qui enim potest aliter esse optuma? Neque enim, si stirpium similis sit aut etiam bestiarum, optuma putanda sit potius quam deterruma, nec vero, si rationis particeps sit nec sit tamen a principio sapiens, non sit deterior mundi potius quam humana condicio; homo enim sapiens fieri potest, mundus autem si in aeterno praeteriti temporis spatio fuit insipiens, numquam profecto sapientiam consequetur; ita erit homine deterior. Quod quoniam absurdum est, et sapiens a principio mundus et deus habendus est. Neque enim est quicquam aliud praeter mundum, cui nihil absit, quodque undique aptum atque perfectum expletumque sit omnibus suis numeris et partibus. Scite enim Chrysippus, ut clipei causa involucrum, vaginam autem gladii, sic praeter mundum cetera omnia aliorum causa esse generata, ut eas fruges atque fructus, quos terra gignit, animantium causa, animantes autem hominum, ut equum vehendi causa, arandi bovem, venandi et custodiendi canem. Ipse autem homo ortus est ad mundum contemplandum et imitandum, nullo modo perfectus, sed est quaedam particula perfecti. Sed mundus quoniam omnia complexus est neque est quicquam, quod non insit in eo, perfectus undique est. Qui igitur potest ei deesse id, quod est optimum? nihil autem est mente et ratione melius; ergo haec mundo deesse non possunt. Bene igitur idem Chrysippus, qui simi-

litudines adiungens omnia in perfectis et maturis docet esse meliora, ut in equo quam in eculo, in cane quam in catulo, in viro quam in puero, item, quod in omni mundo optimum sit, id in perfecto aliquo atque absoluto esse debere; est autem nihil mundo perfectius, nihil virtute melius; igitur mundi est propria virtus. Nec vero hominis natura perfecta est, et efficitur tamen in homine virtus; quanto igitur in mundo facilius est ergo in eo virtus; sapiens est igitur et propterea deus.

15 Atque hac mundi divinitate perspecta tribuenda est sideribus eadem divinitas, quae ex mobilissima purissimaque aetheris parte gignuntur, neque ulla praeterea sunt admixta natura totaque sunt calida atque perlucida, ut ea quoque rectissime et animantia esse et sentire atque intellegere dicantur. Atque ea quidem tota esse ignea duorum sensuum testimonio confirmari Cleanthes putat, tactus et oculorum. Nam solis et candor inlustrior est quam ullius ignis, quippe qui in immenso mundo tam longe lateque conluceat, et is eius tactus est, non ut tapefaciat solum, sed etiam saepe comburat, quorum neutrum faceret, nisi esset igneus. 'Ergo', inquit, 'cum sol igneus sit Oceanique alatur umoribus, quia nullus ignis sine pastu aliquo posset permanere, necesse est aut ei similis sit igni, quem adhibemus ad usum atque victum, aut ei, qui corporibus animantium continetur. Atqui hic noster ignis, quem usus vitae requirit, confector est et consumptor omnium, idemque, quocumque invasit, cuncta disturbat ac dissipat; contra ille corporeus vitalis et salutaris omnia conservat, alit, auget, sustinet sensuque adficit.' Negat ergo esse dubium, horum ignium sol utri similis sit, cum is quoque efficiat, ut omnia floreat et in suo quaque genere pubescant. Quare cum solis ignis similis eorum ignium sit, qui sunt in corporibus animantium, solem quoque animantem esse oportet, et quidem reliqua astra, quae orian-

tur in ardore caelesti, qui aether vel caelum nominatur. Cum igitur aliorum animantium ortus in terra sit, aliorum in aqua, in aëre aliorum, absurdum esse Aristoteli videtur in ea parte, quae sit ad gignenda animantia aptissima, animal gigni nullum putare. Sidera autem aetherium locum obtinent; qui quoniam tenuissimus est et semper agitur et viget, necesse est, quod animal in eo gignatur, id et sensu acerrimo et mobilitate celerrima esse. Quare cum in aethere astra gignantur, consentaneum est in iis sensum inesse et intellegentiam, ex quo efficitur in eorum numero astra esse ducenda. Etenim licet videre acutiora ingenia et ad intellegendum aptiora eorum, qui terras incolant eas, in quibus aër sit purus ac tenuis, quam illorum, qui utantur crasso caelo atque concreto. Quin etiam cibo quo utare, interesse ali- quid ad mentis aciem putant. Probabile est igitur praestantem intellegentiam in sideribus esse, quae et aetheriam partem mundi incolant et marinis terrenisque umoribus longo intervallo extenuatis alantur. Sensum autem astrorum atque intellegentiam maxime declarat ordo eorum atque constantia (nihil est enim, quod ratione et numero moveri possit sine consilio), in quo nihil est temerarium, nihil varium, nihil fortuitum. Ordo autem siderum et in omni aeternitate constantia neque naturam significat (est enim plena rationis) neque fortunam, quae amica varietati constantiam respuit. Sequitur ergo, ut ipsa sua sponte, suo sensu ac divinitate moveantur. Nec vero Aristoteles non laudandus est in eo, quod omnia, quae moventur, aut natura moveri censuit aut vi aut voluntate; moveri autem solem et lunam et sidera omnia; quae autem natura moverentur, haec aut pondere deorsum aut levitate [in] sublime ferri, quorum neutrum astris contingeret, propterea quod eorum motus in orbem circumque ferretur. Nec vero dici potest vi quadam maiore fieri, ut contra naturam astra

moveantur; quae enim potest maior esse? Restat igitur, ut motus astrorum sit voluntarius. Quae qui videat, non indocte solum, verum etiam impie faciat, si deos esse neget. Nec sane multum interest, utrum id neget an eos omni procuratione atque actione pri-
vet; mihi enim, qui nihil agit, esse omnino non videtur. Esse igitur deos ita perspicuum est, ut, id qui neget, vix eum sanae mentis existimem.

17 Restat, ut, qualis eorum natura sit, consideremus;
45 in quo nihil est difficilius quam a consuetudine oculorum aciem mentis abducere. Ea difficultas induxit et vulgo inperitos et similes philosophos inperitorum, ut nisi figuris hominum constitutis nihil possent de dis immortalibus cogitare; cuius opinionis levitas confutata a Cotta non desiderat orationem meam. Sed cum talem esse deum certa notione animi praesentiamus, primum ut sit animans, deinde ut in omni natura nihil eo sit praestantius, ad hanc praesensionem notionemque nostram nihil video quod potius accommodem, quam ut primum hunc ipsum mundum, quo nihil excellentius fieri potest, animantem esse et
46 deum iudicem. Hic quam volet Epicurus iocetur, homo non aptissimus ad iocandum minimeque resipiens patriam, et dicat se non posse intellegere, qualis sit volubilis et rotundus deus, tamen ex hoc, quod etiam ipse probat, numquam me movebit. Placet enim illi esse deos, quia necesse sit praestantem esse aliquam naturam, qua nihil sit melius. Mundo autem certe nihil est melius. Nec dubium, quin, quod animans sit habeatque sensum et rationem et mentem,
47 id sit melius quam id, quod his careat. Ita efficitur animantem, sensus, mentis, rationis mundum esse compotem; qua ratione deum esse mundum concluditur. Sed haec paulo post facilius cognoscuntur ex iis rebus ipsis, quas mundus efficit.

18 Interea, Vellei, noli, quaeso, prae te ferre vos plane expertes esse doctrinae. Conum tibi ais et

cylindrum et pyramidem pulchriorem quam sphaeram videri. Novum etiam oculorum iudicium habetis. Sed sint ista pulchriora dumtaxat aspectu, quod mihi tamen ipsum non videtur; quid enim pulchrius ea figura,
5 quae sola omnis alias figuras complexa continet, quaeque nihil asperitatis habere, nihil offensionis potest, nihil incisum angulis, nihil anfractibus, nihil eminens, nihil lacunosum? cumque duae formae praestantes sint, ex solidis globus (sic enim *σφαῖραν* interpretari placet), ex planis autem circulus aut orbis, qui *κύκλος* Graece dicitur, his duabus formis contingit solis, ut omnes earum partes sint inter se simillimae a medioque tantundem absit extremum, quo nihil fieri potest aptius. Sed si haec non videtis, quia numquam eru-
15 ditum illum pulverem attigistis, ne hoc quidem physici intellegere potuistis, hanc aequabilitatem motus constantiamque ordinum in alia figura non potuisse servari? Itaque nihil potest esse indoctius, quam quod a vobis adfirmari solet. Nec enim hunc ipsum mundum pro certo rotundum esse dicitis; nam posse fieri, ut sit alia figura, innumerabilesque mundos alios aliarum esse formarum. Quae, si, bis bina quot essent, didicisset
20 Epicurus, certe non diceret; sed dum palato, quid sit optimum, iudicat, 'caeli palatum', ut ait Ennius, non suspexit. Nam cum duo sint genera siderum,
25 quorum alterum spatiis immutabilibus ab ortu ad occasum commeans nullum unquam cursus sui vestigium inflectat, alterum autem continuas conversiones duas isdem spatiis cursibusque conficiat, ex utraque re et
30 mundi volubilitas, quae nisi in globosa forma esse non posset, et stellarum rotundi ambitus cognoscuntur. Primusque sol, qui astrorum tenet principatum, ita movetur, ut, cum terras larga luce compleverit, eadem modo his, modo illis ex partibus opacet; ipsa
35 enim umbra terrae soli officiens noctem efficit; nocturnorum autem spatiorum eadem est aequabilitas, quae diurnorum; eiusdemque solis tum accessus mo-

dici, tum recessus et frigoris et caloris modum temperant; circumitus enim solis orbium v et LX et CCC quarta fere diei parte addita conversionem conficiunt annuam, inflectens autem sol cursum tum ad septentriones, tum ad meridiem aestates et hiemes efficit et ea duo tempora, quorum alterum hiemi senescenti adiunctum est, alterum aestati. Ita ex quattuor temporum mutationibus omnium, quae terra marique gignuntur, initia causaeque ducuntur. Iam solis annuus cursus spatiis menstruis luna consequitur, cuius tenuissimum lumen facit proximus accessus ad solem, digressus autem longissimus quisque plenissimum. Neque solum eius species ac forma mutatur tum crescendo, tum defectibus in initia recurrendo, sed etiam regio, quae tum est aquilonia, tum australis. Inde in lunae quoque cursu est et brumae quaedam et solstitii similitudo, multaque ab ea manant et fluunt, quibus et animantes alantur augescantque et pubescant maturitatemque adsequantur, quae oriuntur e terra. Maxime vero sunt admirabiles motus earum quinque stellarum, quae falso vocantur errantes. Nihil enim errat, quod in omni aeternitate conservat progressus et regressus reliquosque motus constantis et ratos. Quod eo est admirabilius in his stellis, quas dicimus, quia tum occultantur, tum rursus aperiuntur, tum adeunt, tum recedunt, tum antecedunt, tum autem subsequuntur, tum celerius moventur, tum tardius, tum omnino ne moventur quidem, sed ad quoddam tempus insistunt. Quarum ex disparibus motionibus magnum annum mathematici nominaverunt, qui tum efficitur, cum solis et lunae et quinque errantium ad eandem inter se comparisonem confectis omnium spatiis est facta conversio. Quae quam longa sit, magna quaestio est, esse vero certam et definitam necesse est. Nam ea, quae Saturni stella dicitur *Φαίρων*que a Graecis nominatur, quae a terra abest plurimum, xxx fere annis cursum suum conficit, in quo cursu

multa mirabiliter efficiens tum antecedendo, tum retardando, tum vespertinis temporibus delitiscendo, tum matutinis rursus se aperiendo, nihil inmutat sempiternis saeculorum aetatibus, quin eadem isdem temporibus efficiat. Infra autem hanc propius a terra Iovis stella fertur, quae *Φαέθων* dicitur, eaque eundem XII signorum orbem annis XII conficit easdemque, quas Saturni stella, efficit in cursu varietates. Huic autem proximam inferiorem orbem tenet *Πυρόεις*, quae stella Martis appellatur, eaque III et XX mensibus VI, ut opinor, diebus minus eundem lustrat orbem, quem duae superiores. Infra hanc autem stella Mercurii est; ea *Στίλβων* appellatur a Graecis; quae anno fere vertente signiferum lustrat orbem neque a sole longius umquam unius signi intervallo discedit tum antevertens, tum subsequens. Infima est quinque errantium terraeque proxima stella Veneris, quae *Φωσφόρος* Graece, Lucifer Latine dicitur, cum antegreditur solem, cum subsequitur autem, *Ἑσπερος*; ea cursum anno conficit et latitudinem lustrans signiferi orbis et longitudinem, quod idem faciunt stellae superiores, neque umquam ab sole duorum signorum intervallo longius discedit tum antecedens, tum subsequens. Hanc igitur in stellis constantiam, hanc tantam tam variis cursibus in omni aeternitate convenientiam temporum non possum intellegere sine mente, ratione, consilio. Quae cum in sideribus inesse videamus, non possumus ea ipsa non in deorum numero reponere. Nec vero eae stellae, quae errantes vocantur, non significant eandem mentem atque prudentiam, quarum est cotidiana conveniens constansque conversio, nec habent aetheros cursus neque caelo inhaerentes, ut plerique dicunt physicae rationis ignari. Non est enim aetheris ea natura, ut vi sua et aequabili calore suffusus aether non satis aptus ad stellam continendas videtur. Habent igitur suam

sphaeram stellae inerrantes ab aethera coniunctione secretam et liberam. Earum autem perennes cursus atque perpetui cum admirabili incredibilique constantia declarant in his vim et mentem esse divinam, ut, haec ipsa qui non sentiat deorum vim habere, is nihil
 56 omnino sensurus esse videatur. Nulla igitur in caelo nec fortuna nec temeritas nec erratio nec vanitas inest contraque omnis ordo, veritas, ratio, constantia; quaeque his vacant ementita et falsa pleneque erroris, ea circum terras infra lunam, quae omnium ultima
 10 est, in terrisque versantur. Caelestium ergo admirabilem ordinem incredibilemque constantiam, ex qua conservatio et salus omnium omnis oritur, qui vacare mente putat, is ipse mentis experts habendus
 57 est. Haud ergo, ut opinor, erravero, si a principe
 15 investigandae veritatis huius disputationis principium duxero.

22 Zeno igitur naturam ita definit, ut eam dicat ignem esse artificiosum, ad gignendum progredientem via. Censet enim artis maxime proprium esse creare et
 20 gignere; quodque in operibus nostrarum artium manus efficiat, id multo artificiosius naturam efficere, id est, ut dixi, ignem artificiosum, magistrum artium reliquarum. Atque hac quidem ratione omnis natura
 artificiosa est, quod habet quasi viam quandam et
 25 sectam, quam sequatur. Ipsius vero mundi, qui omnia complexu suo coërcet et continet, natura non artificiosa solum, sed plane artifex ab eodem Zenone dicitur,
 58 consultrix et provida utilitatum oportunitatumque omnium. Atque ut ceterae naturae suis seminibus
 30 quaeque gignuntur, aulescunt, continentur, sic natura mundi omnis motus habet voluntarios conatusque et adpetitiones, quas *ὀρεσίς* Graeci vocant, et his consentaneas actiones sic adhibet, ut nosmet ipsi, qui animis movemur et sensibus. Talis igitur mens mundi
 35 cum sit ob eamque causam vel prudentia vel providentia appellari recte possit (Graece enim *πρόνοια*

dicitur), haec potissimum providet et in his maxime est occupata, primum ut mundus quam aptissimus sit ad permanendum, deinde ut nulla re egeat, maxime autem ut in eo eximia pulchritudo sit atque omnis
 5 ornatus.

Dictum est de universo mundo, dictum etiam est
 23
 59 de sideribus, ut iam prope modum appareat multitudo nec cessantium deorum nec ea, quae agant, molientium cum labore operoso ac molesto. Non enim venis
 10 et nervis et ossibus continentur nec iis escis aut potionibus vescuntur, ut aut nimis acres aut nimis concretos umores conligant, nec iis corporibus sunt, ut casus aut ictus extimescant aut morbos metuant ex defetigatione membrorum; quae verens Epicurus mo-
 15 nogrammos deos et nihil agentes commentus est. Illi autem pulcherrima forma praediti purissimaque
 60 in regione caeli collocati ita feruntur moderanturque cursus, ut ad omnia conservanda et tuenda consensisse videantur.

20 Multae autem aliae naturae deorum ex magnis beneficiis eorum non sine causa et a Graeciae sapientissimis et a maioribus nostris constitutae nominataeque sunt. Quicquid enim magnam utilitatem generi adferret humano, id non sine divina bonitate erga
 25 homines fieri arbitrabantur. Itaque tum illud, quod erat a deo natum, nomine ipsius dei nuncupabant, ut cum fruges Cererem appellamus, vinum autem Libe-
 rum, ex quo illud Terentii:

Sine Cerere et Líbero frigét Venus,

30 tum autem res ipsa, in qua vis inest maior aliqua, 61
 sic appellatur, ut ea ipsa nominetur deus, ut Fides, ut Mens, quas in Capitolio dedicatas videmus proxime a M. Aemilio Scauro; ante autem ab A. Atilio Latino erat Fides consecrata. Vides Virtutis templum,
 35 vides Honoris a M. Marcello renovatum, quod multis ante annis erat bello Ligustico a Q. Maximo dedica-

tum. Quid Opis? quid Salutis? quid Concordiae, Libertatis, Victoriae? quarum omnium rerum quia vis erat tanta, ut sine deo regi non posset, ipsa res deorum nomen obtinuit. Quo ex genere Cupidinis et Voluptatis et Lubentinae Veneris vocabula consecrata sunt, vitiosarum rerum neque naturalium; quamquam Velleius aliter existimat; sed tamen ea ipsa vitia naturam vehementius saepe pulsant. Utilitatum igitur magnitudine constituti sunt ei di, qui utilitates quasque gignebant. Atque his quidem nominibus, quae paulo ante dicta sunt, quae vis sit in quoque declaratur deo.

24 Suscepit autem vita hominum consuetudoque communis, ut beneficii excellentis viros in caelum fama ac voluntate tollerent. Hinc Hercules, hinc Castor et Pollux, hinc Aesculapius, hinc Liber etiam (hunc dico Liberum Semela natum, non eum, quem nostri maiores auguste sancteque [Liberum] cum Cerere et Libera consecraverunt, quod quale sit, ex mysteriis intellegi potest. Sed quod ex nobis natos 'liberos' appellamus, idcirco Cerere nati nominati sunt Liber et Libera, quod in Libera servant, in Libero non item), hinc etiam Romulus, quem quidem eundem esse Quirinum putant; quorum cum remanerent animi atque aeternitate fruerentur, rite di sunt habiti, cum et optimi essent et aeterni.

63 Alia quoque ex ratione, et quidem physica, magna fluxit multitudo deorum, qui induti specie humana fabulas poëtis suppeditaverunt, hominum autem vitam superstitione omni refenserunt. Atque hic locus a Zenone tractatus post a Cleanthe et Chrysippo pluribus verbis explicatus est. Nam vetus haec opinio Graeciam opplevit exsectum Caelum a filio Saturno, 64 vinctum autem Saturnum ipsum a filio Iove. Physica ratio non inelegans inclusa est in impias fabulas; caelestem enim altissimam aetheriamque naturam, id est igneam, quae per sese omnia gigneret, vacare

voluerunt ea parte corporis, quae coniunctione alterius egeret ad procreandum. Saturnum autem eum esse voluerunt, qui cursum et conversionem spatiorum ac temporum contineret, qui deus Graece id ipsum nomen habet; *Κρόνος* enim dicitur, qui est idem *χρόνος*, id est spatium temporis. Saturnus autem est appellatus, quod saturaretur annis; ex se enim natos comesse fingitur solitus, quia consumit aetas temporum spatia annisque praeteritis insaturabiliter expletur, vinctus autem a Iove, ne inmoderatos cursus haberet, atque ut eum siderum vinculis alligaret. Sed ipse Iuppiter, id est 'iuvans pater', quem conversis casibus appellamus a iuvando Iovem, a poëtis 'pater divomque hominumque' dicitur, a maioribus autem nostris 'optumus maxumus', et quidem ante 'optumus', id est beneficentissimus, quam 'maxumus', quia maius est certeque gratius prodesse omnibus quam opes magnas habere — hunc igitur Ennius, ut supra dixi, nuncupat ita dicens:

20 *Áspice hoc sublíme candens, quem ínvo-*
cant omnés Iovem,

planius quam alio loco idem:

Cuí, quod in me est, éxsecrabor hóc, quod
lucet, quícquid est;

hunc etiam augures nostri, cum dicunt 'Iove fulgente, tonante'; dicunt enim 'caelo fulgente, tonante'. Euripides autem, ut multa praeclare, sic hoc breviter:

Vidés sublime fúsum, inmoderatum aéthera,
Qui térram tenero círcumiectu ampléctitur:
Hunc súmmum habeto dívum, hunc perhibetó Iovem.

Aër autem, ut Stoici disputant, interiectus inter mare et caelum Iunonis nomine consecratur, quae est soror et coniunx Iovis, quod ei similitudo est aetheris et

cum eo summa coniunctio. Effeminarunt autem eum Iunonique tribuerunt, quod nihil est eo mollius. Sed Iunonem a iuvando credo nominatam. Aqua restabat et terra, ut essent ex fabulis tria regna divisa. Datum est igitur Neptuno, alteri Iovis, ut volunt, fratri, 5 maritimum omne regnum, nomenque productum, ut Portunus a portu, sic Neptunus a nando paulum primis litteris immutatis. Terrena autem vis omnis atque natura Diti patri dedicata est, qui Dives, ut apud Graecos *Πλούτων*, quia et recidunt omnia in 10 terras et oriuntur e terris. Cui *nuptam dicunt* Proserpinam, quod Graecorum nomen est; ea enim est, quae *Περσεφόνη* Graece nominatur, quam frugum semen esse volunt absconditamque quaeri a matre 67 fingunt. Mater autem est a gerendis frugibus Ceres 15 tamquam 'Geres', casuque prima littera itidem immutata, ut a Graecis; nam ab illis quoque *Δημήτηρ* quasi *Γημήτηρ* nominata est. Iam qui magna verteret, Mavors, Minerva autem, quae vel minueret vel 27 minaretur. Cumque in omnibus rebus vim haberent 20 maxamam prima et extrema, principem in sacrificando Ianum esse voluerunt, quod ab eundo nomen est ductum, ex quo transitiones perviae 'iani' foresque in liminibus profanarum aedium 'ianuae' nominantur. Nam Vestae nomen a Graecis; ea est enim, quae 25 ab illis *Ἑστία* dicitur. Vis autem eius ad aras et focos pertinet. Itaque in ea dea, quod est rerum custos intumarum, omnis et precatio et sacrificatio 68 extrema est. Nec longe absunt ab hac vi di Penates sive a penu ducto nomine (est enim omne, quo ve- 30 scuntur homines, penus) sive ab eo, quod penitus insident; ex quo etiam 'penetrales' a poetis vocantur. Iam Apollinis nomen est Graecum, quem Solem esse volunt. Dianam autem et Lunam eandem esse putant, cum Sol dictus sit, vel quia solus ex omnibus sideri- 35 bus est tantus vel quia, cum est exortus, obscuratis omnibus solus apparet, Luna a lucendo nominata sit;

eadem est enim Lucina. Itaque, ut apud Graecos Dianam, eamque Luciferam, sic apud nostros Iunonem Lucinam in pariendo invocant; quae eadem Diana 'omnivaga' dicitur, non a venando, sed quod in septem 5 numeratur tamquam vagantibus. Diana dicta, quia 69 noctu quasi diem efficeret. Adhibetur autem ad partus, quod ii maturescunt aut septem non numquam aut, ut plerumque, novem lunae cursibus, qui quia mensa spatia conficiunt, 'menses' nominantur. Con- 10 cinneque, ut multa, Timaeus, qui cum in historia dixisset, qua nocte natus Alexander esset, eadem Dianae Ephesiae templum deflagravisset, adiunxit minime id esse mirandum, quod Diana, cum in partu Olympi- 15 dis adesse voluisset, afuisset domo. Quae autem dea ad res omnes veniret, Venerem nostri nominaverunt, atque ex ea potius 'venustas' quam 'Venus' ex venustate. 28 Videtisne igitur, ut a physicis rebus bene atque 70 utiliter inventis tracta ratio sit ad commenticios et fictos deos? quae res genuit falsas opiniones errone- 20 que turbulentos et superstitiones paene aniles. Et formae enim nobis deorum et aetates et vestitus ornatusque noti sunt, genera praeterea, coniugia, cognationes omniaque traducta ad similitudinem inbecillitatis humanae; nam et perturbatis animis inducuntur; 25 accepimus enim deorum cupiditates, aegritudines, iracundias; nec vero, ut fabulae ferunt, bellis proeliisque caruerunt, nec solum, ut apud Homerum, cum duc exercitus contrarios alii dei ex alia parte defenderent sed etiam, ut cum Titanis, ut cum Gigantibus, sua 30 propria bella gesserunt. Haec et dicuntur et creduntur stultissime et plena sunt futtilitatis summaeque levitatis. Sed tamen his fabulis spretis ac repudiatis 71 deus pertinens per naturam cuiusque rei, per terras Ceres, per maria Neptunus, alii per alia, poterunt 35 intellegi qui qualesque sint, quoque eos nomine consuetudo nuncupaverit, hoc eos et venerari et colere debemus. Cultus autem deorum est optimus idemque

castissimus atque sanctissimus plenissimusque pietatis, ut eos semper pura, integra, incorrupta et mente et voce veneremur. Non enim philosophi solum, verum etiam maiores nostri superstitionem a religione separaverunt. Nam qui totos dies precabantur et immolabant, ut sibi sui liberi superstites essent, supersticiosi sunt appellati, quod nomen patuit postea latius; qui autem omnia, quae ad cultum deorum pertinerent, diligenter retractarent et tamquam relegerent, sunt dicti religiosi ex relegendo, ut elegantes ex eligendo, ex diligendo diligentes, ex intellegendo intellegentes. His enim in verbis omnibus inest vis legendi eadem, quae in religioso. Ita factum est in superstitioso et religioso alterum vitii nomen, alterum laudis. Ac mihi videor satis et esse deos, et quales essent, ostendisse.

Proximum est, ut doceam deorum providentia mundum administrari. Magnus sane locus est et a vestris, Cotta, vexatus, ac nimirum vobiscum omne certamen est. Nam vobis, Vellei, minus notum est, quem ad modum quidque dicatur; vestra enim solum legis, vestra amatis, ceteros causa incognita condemnatis. Velut a te ipso hesterno die dictum est anum fatidicam *πρόνοιαν* a Stoicis induci, id est providentiam. Quod eo errore dixisti, quia existumas ab iis providentiam fingi quasi quendam deam singularem, quae mundum omnem gubernet et regat; sed id praecise dicitur. Ut, si quis dicat Atheniensium rem publicam consilio regi, desit illud 'Areopagi', sic, cum dicimus providentia mundum administrari, deesse arbitrato 'deorum'; plene autem et perfecte sic dici existimato: providentia deorum mundum administrari. Ita salem istum, quo caret vestra natio, in iridendis nobis nolitote consumere, et mehercle, si me audiatis, ne experiamini quidem; non decet, non datum est, non potestis. Nec vero hoc in te convenit, unum moribus domesticis ac nostrorum hominum urbanitate

limatum, sed cum in reliquos vestros, tum in eum maxime, qui ista peperit, hominem sine arte, sine literis, insultantem in omnes, sine acumine ullo, sine auctoritate, sine lepore. Dico igitur providentia deorum mundum et omnes mundi partes et initio constitutas esse et omni tempore administrari; eamque disputationem tris in partes nostri fere dividunt, quarum prima pars est, quae ducitur ab ea ratione, quae docet esse deos; quo concesso confitendum est eorum consilio mundum administrari. Secunda est autem, quae docet omnes res subiectas esse naturae sentienti, ab eaque omnia pulcherrime geri; quo constituto sequitur ab animantibus principiis ea esse generata. Tertius est locus, qui ducitur ex admiratione rerum caelestium atque terrestrium.

Primum igitur aut negandum est esse deos, quod et Democritus simulacra et Epicurus imagines inducens quodam pacto negat, aut, qui deos esse concedant, iis fatendum est eos aliquid agere, idque praeclarum; nihil est autem praeclarius mundi administratione; deorum igitur consilio administratur. Quod si aliter est, aliquid profecto sit necesse est melius et maiore vi praeditum quam deus, quale id cumque est, sive inanima natura sive necessitas vi magna incitata haec pulcherrima opera efficiens, quae videmus. Non est igitur natura deorum praepotens neque excellens, siquidem ea subiecta est ei vel necessitati vel naturae, qua caelum, maria, terrae regantur; nihil est autem praestantius deo; ab eo igitur mundum necesse est regi. Nulli igitur est naturae oboediens aut subiectus deus, omnem ergo regit ipse naturam. Etenim si concedimus intellegentes esse deos, concedimus etiam providentes, et rerum quidem maxumarum. Ergo utrum ignorant, quae res maxumae sint, quoque eae modo tractandae et tuendae, an vim non habent, qua tantas res sustineant et gerant? At et ignoratio rerum aliena naturae deorum est, et sustinendi muneris propter

inbecillitatem difficultas minime cadit in maiestatem
 31 deorum. Ex quo efficitur id, quod volumus, deorum
 78 providentia mundum administrari. Atqui necesse est,
 cum sint di, si modo sunt, ut profecto sunt, animantis
 esse, nec solum animantis, sed etiam rationis com- 5
 potes inter seque quasi civili conciliatione et societate
 coniuictos, unum mundum ut communem rem publi-
 79 cam atque urbem aliquam regentis. Sequitur, ut
 eadem sit in iis, quae humano in genere, ratio, eadem
 veritas utrobique sit eademque lex, quae est recti 10
 praeceptio pravique depulsio. Ex quo intellegitur pru-
 dentiam quoque et mentem a deis ad homines per-
 venisse, ob eamque causam maiorum institutis mens,
 fides, virtus, concordia consecratae et publice dedicatae
 sunt. Quae qui convenit penes deos esse negare, cum 15
 eorum augusta et sancta simulacra veneremur? Quodsi
 inest in hominum genere mens, fides, virtus, concordia,
 unde haec in terram nisi ab superis defluere potu-
 erunt? Cumque sint in nobis consilium, ratio, pru-
 dentia, necesse est deos haec ipsa habere maiora, nec 20
 habere solum, sed etiam iis uti in maximis et optu-
 80 mis rebus; nihil autem nec maius nec melius mundo;
 necesse est ergo eum deorum consilio et providentia
 administrari. Postremo cum satis docuerimus hos esse
 deos, quorum insignem vim et inlustrem faciem vide- 25
 remus, solem dico et lunam et vagas stellas et in-
 rantes et caelum et mundum ipsum et earum rerum
 vim, quae inessent in omni mundo cum magno usu
 et commoditate generis humani, efficitur omnia regi
 divina mente atque prudentia. Ac de prima quidem 30
 parte satis dictum est.

32 Sequitur, ut doceam omnia subiecta esse naturae,
 81 eaque ab ea pulcherrime geri. Sed quid sit ipsa na-
 tura, explicandum est ante breviter, quo facilius id,
 quod docere volumus, intellegi possit. Namque alii 35
 naturam esse censent vim quandam sine ratione cien-
 tem motus in corporibus necessarios, alii autem vim

participem rationis atque ordinis tamquam via pro-
 gredientem declarantemque, quid cuiusque rei causa
 efficiat, quid sequatur, cuius sollertiam nulla ars, nulla
 manus, nemo opifex consequi possit imitando; seminis
 5 enim vim esse tantam, ut id, quamquam sit perexi-
 guum, tamen, si inciderit in concipientem comprenden-
 temque naturam nantumque sit materiam, qua ali-
 augerique possit, ita fingat et efficiat in suo quidque
 genere, partim ut tantum modo per stirpes alantur
 10 suas, partim ut moveri etiam et sentire et appetere
 possint et ex sese similia sui gignere. Sunt autem, 82
 qui omnia naturae nomine appellent, ut Epicurus, qui
 ita dividit: omnium, quae sint, naturam esse corpora
 et inane, quaeque his accidant. Sed nos cum dicimus
 15 natura constare administrarique mundum, non ita di-
 cimus, ut glaebam aut fragmentum lapidis aut aliquid
 eius modi nulla cohaerendi natura, sed ut arborem,
 ut animal, in quibus nulla temeritas, sed ordo apparet
 et artis quaedam similitudo.

20 Quodsi ea, quae a terra stirpibus continentur, arte 33
 83 naturae vivunt et vigent, profecto ipsa terra eadem
 vi continetur [arte naturae], quippe quae gravidata
 seminibus omnia pariat et fundat ex sese, stirpes
 amplexa alat et augeat ipsaque alatur vicissim a su-
 25 peris externisque naturis. Eiusdemque exspirationibus
 et aër alitur et aether et omnia supera. Ita, si terra
 natura tenetur et viget, eadem ratio in reliquo mundo
 est; stirpes enim terrae inhaerent; animantes autem
 adspiratione aëris sustententur, ipseque aër nobiscum
 30 videt, nobiscum audit, nobiscum sonat; nihil enim
 eorum sine eo fieri potest; quin etiam movetur no-
 biscum; quacumque enim imus, quacumque movemur,
 videtur quasi locum dare et cedere. Quaeque in me- 84
 35 in superum quaeque conversione rotunda circum me-
 dium feruntur, ea continentem mundi efficiunt unam-
 que naturam. Et cum quattuor genera sint corporum,

vicissitudine eorum mundi continuata natura est. Nam ex terra aqua, ex aqua oritur aër, ex aëre aether, deinde retrorsum vicissim ex aethere aër, inde aqua, ex aqua terra infima. Sic naturis his, ex quibus omnia constant, sursus deorsus, ultro citro commeantibus mundi 5 partium coniunctio continetur. Quae aut sempiterna sit necesse est hoc eodem ornatu, quem videmus, aut certe perdiuturna, permanens ad longinquum et immensum paene tempus. Quorum utrumvis ut sit, sequitur natura mundum administrari. Quae enim clas- 10 sium navigatio aut quae instructio exercitus aut, rursus ut ea, quae natura efficit, conferamus, quae procreatio vitis aut arboris, quae porro animantis figura conformatioque membrorum tantam naturae sollertiam significat, quantam ipse mundus? Aut igitur nihil est, 15 quod sentiente natura regatur, aut mundum regi con- fitendum est. Etenim, qui reliquas naturas omnes earumque semina contineat, qui potest ipse non natura administrari? ut, si qui dentes et pubertatem natura dicat existere, ipsum autem hominem, cui ea 20 existant, non constare natura, non intellegat ea, quae eferant aliquid ex sese, perfectiores habere naturas quam ea, quae ex iis eferantur.

34 Omnium autem rerum, quae natura administrantur, seminator et sator et parens, ut ita dicam, atque 25 educator et altor est mundus omniaque sicut membra et partes suas nutricatur et continet. Quodsi mundi partes natura administrantur, necesse est mundum ipsum natura administrari, cuius quidem administratio nihil habet in se, quod reprehendi possit; ex iis enim 30 naturis, quae erant, quod effici optimum potuit, effectum est. Doceat ergo aliquis potuisse melius. Sed nemo umquam docebit, et si quis corrigere aliquid volet, aut deterius faciet aut id, quod fieri non poterit, desiderabit. Quodsi omnes mundi partes ita 35 constitutae sunt, ut neque ad usum meliores potuerint esse neque ad speciem pulchriores, videamus, utrum

ea fortuitane sint an eo statu, quo cohaerere nullo modo potuerint nisi sensu moderante divinaque providentia. Si igitur meliora sunt ea, quae natura, quam illa, quae arte perfecta sunt, nec ars efficit 5 quicquam sine ratione, ne natura quidem rationis experta est habenda. Qui igitur convenit, signum aut tabulam pictam cum aspexeris, scire adhibitam esse artem, cumque procul cursum navigii videris, non dubitare, quin id ratione atque arte moveatur, aut, 10 cum solarium vel discriptum vel ex aqua contemplare, intellegere declarari horas arte, non casu, mundum autem, qui et has ipsas artes et earum artifices et cuncta complectatur, consilii et rationis esse expertem putare? Quodsi in Scythiam aut in Britanniam sphae- 88 ram aliquis tulerit hanc, quam nuper familiaris noster effecit Posidonius, cuius singulae conversiones idem efficiunt in sole et in luna et in quinque stellis errantibus, quod efficitur in caelo singulis diebus et noctibus, quis in illa barbaria dubitet, quin ea sphaera 20 sit perfecta ratione? Hi autem dubitant de mundo, 35 ex quo et oriuntur et fiunt omnia, casusne ipse sit effectus aut necessitate aliqua an ratione ac mente divina, et Archimedes arbitrantur plus valuisse in imitandis sphaerae conversionibus quam naturam in 25 efficiendis, praesertim cum multis partibus sint illa perfecta quam haec simulata sollertius. Atqui ille 89 apud Accium pastor, qui navem numquam ante vidisset, ut procul divinum et novum vehiculum Argonautarum e monte conspexit, primo admirans et perter- 30 ritus hoc modo loquitur:

Tánta moles lábitur
Fremibúnda ex alto ingénti sonitu et spírítu.
Prae se úndas volvit, vértices vi súscitat,
Ruít prolapsa, pélagus respergít, reflat.
35 Ita dum ínterruptum crédas nimbum vólvier,
Dum quód sublime véntis expulsúm rapi
Saxum aút procellis, vél globosos túrbines

Exístere ictos úndis concursántibus,
Nisi quas terrestris póntus strages conciet,
Aut fórte Triton fúscina everténs specus
Subtér radices pénitus undanti ín freto
Molem éx profundo sáxeam ad caelum éruit. 5

Dubitat primo, quae sit ea natura, quam cernit igno-
tam, idemque iuvenibus visis auditoque nautico cantu:

† Sicut inciti atque álares rostris pérfre-
munt

Delphini † item alia multa Silvaní melo
Consímilem ad aures cántum et auditúm
refert. 10

90 Ergo ut hic primo aspectu inanimum quiddam sen-
sueque vacuum se putat cernere, post autem signis
certioribus, quale sit id, de quo dubitaverat, incipit
suscipari, sic philosophi debuerunt, si forte eos pri-
mus aspectus mundi conturbaverat, postea, cum vidis-
sent motus eius finitos et aequabiles omniaque ratis
ordinibus moderata inmutabilique constantia, intelle-
gere inesse aliquem non solum habitatorem in hac
caelesti ac divina domo, sed etiam rectorem et mo-
deratorem et tamquam architectum tanti operis tan-
36 tique muneris. Nunc autem mihi videntur ne suspi-
cari quidem, quanta sit admirabilitas caelestium rerum
atque terrestrium.

91 Principio enim terra sita in media parte mundi
circumfusa undique est hac animali spirabilique na-
tura, cui nomen est aër, Graecum illud quidem, sed
perceptum iam tamen usu a nostris; tritum est enim
pro Latino. Hunc rursus amplectitur immensus aether,
qui constat ex altissimis ignibus. Mutuemur hoc quo-
que verbum, dicaturque tam 'aether' Latine, quam 30
dicitur aër, etsi interpretatur Pacuvius:

Hóc, quod memoro, nóstri caelum, Gráii
perhibent aéthera;
quasi vero non Graius hoc dicat. At Latine loquitur.

Si quidem nos non quasi Graece loquentem audiamus.
Docet idem alio loco:

Graiógena de istoc áperit ipsa óratio.

Sed ad maiora redeamus. Ex aethere igitur innume- 92
5 rabiles flammae siderum existunt, quorum est prin-
ceps sol omnia clarissima luce conlustrans, multis
partibus maior atque amplior quam terra universa,
deinde reliqua sidera magnitudinibus immensis. Atque
hi tanti ignes tamque multi non modo nihil nocent
10 terris rebusque terrestribus, sed ita prosunt, ut, si
mota loco sint, conflagrare terras necesse sit a tantis
ardoribus moderatione et temperatione sublata.

Hic ego non mirer esse quemquam, qui sibi per- 37
93 suadeat corpora quaedam solida atque individua vi et
15 gravitate ferri, mundumque effici ornatissimum et pul-
cherrimum ex eorum corporum concursione fortuita?
Hoc qui existimat fieri potuisse, non intellego, cur
non idem putet, si innumerabiles unius et viginti for-
mae litterarum vel aureae vel qualeslibet aliquo coi-
20 ciantur, posse ex iis in terram excussis annales Ennii,
ut deinceps legi possint, effici; quod nescio an ne in
uno quidem versu possit tantum valere fortuna. Isti 94
autem quem ad modum adseverant ex corpusculis non
calore, non qualitate aliqua, quam ποιότητα Graeci
25 vocant, non sensu praeditis, sed concurrentibus temere
atque casu mundum esse perfectum, vel innumerabiles
potius in omni puncto temporis alios nasci, alios in-
terire? Quodsi mundum efficere potest concursus
atomorum, cur porticum, cur templum, cur domum,
30 cur urbem non potest? quae sunt minus operosa et
multo quidem faciliora. Certe ita temere de mundo
effutiant, ut mihi quidem numquam hunc admirabilem
caeli ornatum, qui locus est proximus, suspexisse vi-
deantur. Praeclare ergo Aristoteles: 'Si essent', 95
35 inquit, 'qui sub terra semper habitavissent bo-
nis et inlustribus domiciliis, quae essent or-

nata signis atque picturis instructaque rebus
iis omnibus, quibus abundant ii, qui beati
putantur, nec tamen exissent umquam supra
terram, accepissent autem fama et auditione
esse quoddam numen et vim deorum, deinde
aliquo tempore patefactis terrae faucibus ex
illis abditis sedibus evadere in haec loca, quae
nos incolimus, atque exire potuissent: cum re-
pente terram et maria caelumque vidissent,
nubium magnitudinem ventorumque vim co-
gnovissent aspexissentque solem eiusque cum
magnitudinem pulchritudinemque, tum etiam
efficientiam cognovissent, quod is diem effi-
ceret toto caelo luce diffusa; cum autem ter-
ras nox opacasset, tum caelum totum cerne-
rent astris distinctum et ornatum lunaeque
luminum varietatem tum crescentis, tum se-
nescentis eorumque omnium ortus et occasus
atque in omni aeternitate ratos inmutabiles-
que cursus; quae cum viderent, profecto et
esse deos et haec tanta opera deorum esse ar-
bitrarentur. Atque haec quidem ille. Nos autem
tenebras cogitemus tantas, quanta quondam eruptione
Aetnaeorum ignium finitimas regiones obscuravisse
dicuntur, ut per biduum nemo hominem homo agno-
sceret, cum autem tertio die sol inluxisset, tum ut
revixisse sibi viderentur. Quodsi hoc idem ex aeternis
tenebris contingeret, ut subito lucem aspiceremus, quae-
nam species-caeli videretur? Sed adsiduitate cotidiana
et consuetudine oculorum adsuescunt animi neque ad-
mirantur neque requirunt rationes earum rerum, quas
semper vident, proinde quasi novitas nos magis quam
magnitudo rerum debeat ad exquirendas causas ex-
citare. Quis enim hunc hominem dixerit, qui cum
tam certos caeli motus, tam ratos astrorum ordines
tamque inter se omnia conexa et apta viderit, neget
in his ullam inesse rationem eaque casu fieri dicat,

quae quanto consilio gerantur, nullo consilio adsequi
possumus? An, cum machinatione quadam moveri
aliquid videmus, ut sphaeram, ut horas, ut alia per-
multa, non dubitamus, quin illa opera sint rationis;
cum autem impetum caeli cum admirabili celeritate
moveri vertique videamus constantissime conficientem
vicissitudines anniversarias cum summa salute et con-
servatione rerum omnium, dubitamus, quin ea non
solum ratione fiant, sed etiam excellenti divinaque
ratione? licet enim iam remota subtilitate disputandi
oculis quodam modo contemplari pulchritudinem rerum
earum, quas divina providentia dicimus constitutas.

Ac principio terra universa cernatur, locata in
media sede mundi, solida et globosa et undique ipsa
in sese nutibus suis conglobata, vestita floribus, her-
bis, arboribus, frugibus, quorum omnium incredibilis
multitudo insatiabili varietate distinguitur. Adde huc
fontium gelidas perennitates, liquores perlucidos am-
nium, riparum vestitus viridissimos, speluncarum con-
cavas altitudines, saxorum asperitates, impendentium
montium altitudines immensitatesque camporum; adde
etiam reconditas auri argentique venas infinitamque
vim marmoris. Quae vero et quam varia genera be-
stiarum vel cicurum vel ferarum! qui volucrum lapsus
atque cantus! qui pecudum pastus! quae vita silve-
strium! Quid iam de hominum genere dicam? qui
quasi cultores terrae constituti non patiuntur eam
nec inmanitate beluarum efferari nec stirpium aspe-
ritate vastari, quorumque operibus agri, insulae lito-
raeque collucent distincta tectis et urbibus. Quae si,
ut animis, sic oculis videre possemus, nemo cunctam
intuens terram de divina ratione dubitaret. At vero
quanta maris est pulchritudo! quae species universi!
quae multitudo et varietas insularum! quae amoeni-
tates orarum ac litorum! quot genera quamque dis-
paria partim submersarum, partim fluitantium et in-
nantium beluarum, partim ad saxa nativis testis

inhaerentium! Ipsum autem mare sic terram appetens litoribus alludit, ut una ex duabus naturis conflata 101 videatur. Exin mari finitimus aër die et nocte distinguitur, isque tum fusus et extenuatus sublime fertur, tum autem concretus in nubes cogitur umoremque colligens terram auget imbribus, tum effluens huc et illuc ventos efficit. Idem annuas frigorum et calorum facit varietates, idemque et volatus alitum sustinet et spiritu ductus alit et sustentat animantes.

40 Restat ultimus et a domiciliis nostris altissimus omnia cingens et coërcens caeli complexus, qui idem aether vocatur, extrema ora et determinatio mundi, in quo cum admirabilitate maxima igneae formae 102 cursus ordinatos definiunt. E quibus sol, cuius magnitudine multis partibus terra superatur, circum eam ipsam volvitur, isque oriens et occidens diem noctemque conficit et modo accedens, tum autem recedens binas in singulis annis reversiones ab extremo contrarias facit, quarum in intervallo tum quasi tristitia quadam contrahit terram, tum vicissim laetificat, ut 20 cum caelo hilarata videatur. Luna autem, quae est, ut ostendunt mathematici, maior quam dimidia pars terrae, isdem spatiis vagatur, quibus sol, sed tum congregiendi cum sole, tum digrediendi et eam lucem, quam a sole accepit, mittit in terras et varias ipsa 25 lucis mutationes habet, atque etiam tum subiecta atque opposita soli radios eius et lumen obscurat, tum ipsa incidens in umbram terrae, cum est e regione solis, interposito interiectuque terrae repente deficit. Isdemque spatiis eae stellae, quas vagas dicimus, circum terram feruntur eodemque modo oriuntur et occidunt, quarum motus tum incitantur, tum retardantur, 104 saepe etiam insistunt. Quo spectaculo nihil potest admirabilius esse, nihil pulchrius. Sequitur stellarum inerrantium maxima multitudo, quarum ita descripta distinctio est, ut ex notarum figurarum similitudine 41 nomina invenerint. Atque hoc loco me intuens: Utar,

inquit, carminibus Aratiis, quae a te admodum adolescentulo conversa ita me delectant, quia Latina sunt, ut multa ex iis memoria teneam. Ergo, ut oculis adsidue videmus, sine ulla mutatione aut varietate

5 Cetera labuntur celeri caelestia motu
Cum caeloque simul noctesque diesque feruntur,

quorum contemplatione nullius expleri potest animus 105 naturae constantiam videre cupientis.

Extremusque adeo duplici de cardine vertex
10 Dicitur esse polus.

Hunc circum Arctoe duae feruntur numquam occidentes.

Ex his altera apud Graios Cynosura vocatur,
Altera dicitur esse Helice,

cuius quidem clarissimas stellas totis noctibus cernimus,
15

Quas nostri Septem soliti vocitare Triones.

Paribusque stellis similiter distinctis eundem caeli 106 verticem lustrat parva Cynosura:

Hac fidunt duce nocturna Phoenices in alto.
30 Sed prior illa magis stellis distincta refulget

Et late prima confestim a nocte videtur,
Haec vero parva est, sed nautis usus in hac est;

Nam cursu interiore brevi convertitur orbe.

Et quo sit earum stellarum admirabilior aspectus, 42

25 Has inter, veluti rapido cum gurgite flumen,
Torvus Draco serpit subter superaque revolvens

Sese conficiensque sinus e corpore flexos.

Eius cum totius est praeclara species, tum in primis 107 aspicienda est figura capitis atque ardor oculorum:

Huic non una modo caput ornans stella re-
 lucet,
 Verum tempora sunt duplici fulgore notata,
 E trucibusque oculis duo fervida lumina
 flagrant,
 Atque uno mentum radianti sidere lucet;
 Obstipum caput at tereti cervice reflexum
 Obtutum in cauda maiores figere dicas.

108 Et reliquum quidem corpus Draconis totis noctibus
 cernimus:

Hoc caput hic paulum sese subito aequore
 condit,
 Ortus ubi atque obitus partem admiscetur
 in unam.

Id autem caput

Attingens defessa velut maerentis imago
 Vertitur,

quam quidem Graeci

Engonasin vocitant, genibus quia nixa fe-
 ratur.

Hic illa eximio posita est fulgore Corona.

Atque haec quidem a tergo, propter caput autem An-
 guitenens,

109 Quem claro perhibent Ophiuchum nomine
 Graii.

Hic pressu duplici palmarum continet An-
 guem,

Atque eius ipse manet religatus corpore
 torto;

Namque virum medium serpens sub pectora
 cingit.

Ille tamen nitens graviter vestigia ponit
 Atque oculos arguet pedibus pectusque
 Nepai.

Septentriones autem sequitur

Arctophylax, vulgo qui dicitur esse Bootes,
 Quod quasi temoni adiunctam prae se quatit
 Arctum.

Dein, quae sequuntur. Huic enim Booti 110

5 subter praecordia fixa videtur
 Stella micans radiis, Arcturus nomine claro,
 cuius pedibus subiecta fertur

Spicum inlustre tenens splendenti corpore
 Virgo.

Atque ita dimetata signa sunt, ut in tantis discrip-
 tionibus divina sollertia appareat: 43

Et natos Geminos invises sub caput Arcti.
 Subiectus mediae est Cancer, pedibusque te-
 netur

Magnus Leo tremulam quatiens e corpore
 flammas.

Auriga

15 Sub laeva Geminorum obductus parte feretur.
 Adversum caput huic Helicae truculenta
 tuetur.

At Capra laevum umerum clara obtinet.

Tum, quae sequuntur:

Verum haec est magno atque inlustri prae-
 dita signo,

20 Contra Haedi exiguum iaciunt mortalibus
 ignem.

Cuius sub pedibus

Corniger est valido conixus corpore Taurus.

Eius caput stellis conspersum est frequentibus: 111

Has Graeci stellas Hyadas vocitare suerunt,

25 [a pluendo; *ὕειν* enim est pluere] nostri imperite Su-
 culas, quasi a subus essent, non ab imbris nomi-

natae. Minorem autem Septentrionem Cepheus passis
palmis a tergo subsequitur:

Namque ipsum ad tergum Cynosurae ver-
titur Arcti.

Hunc antecedit

Obscura specie stellarum Cassiepia.⁵
Hanc autem inlustri versatur corpore propter
Andromeda aufugiens aspectum maesta pa-
rentis.

Huic Equus ille iubam quatiens fulgore mi-
canti

Summum contingit caput alvo, stellaque
iungens

Una tenet duplices communi lumine formas¹⁰
Aeternum ex astris cupiens conectere nodum.
Exin contortis Aries cum cornibus haeret;

quem propter

Pisces, quorum alter paulum praelabitur ante
Et magis horriferis aquilonis tangitur auris.¹⁵

⁴⁴
¹¹² Ad pedes Andromedae Perseus describitur,

Quem summa ab regione aquilonis flamina
pulsant.

Cuius propter laevum genus omni ex parte
locatas

Parvas Vergilias tenui cum luce videbis.

Inde Fides posita et leviter convexa videtur.²⁰

Inde est ales Avis lato sub tegmine caeli.

Capiti autem Equi proxima est Aquarii dextra totus-
que deinceps Aquarius.

Tum gelidum valido de pectore frigus an-
helans

Corpore semifero magno Capricornus in orbe;²⁵
Quem cum perpetuo vestivit lumine Titan,
Brumali flectens contorquet tempore currum.

Hinc autem aspicitur,

Ut sese ostendens emergit Scorpios alte
Posteriore trahens plexum vi corporis arcum,
Quem propter nitens pinnis convolvitur Ales.
⁵ At propter se Aquila ardenti cum corpore
portat.

Deinde Delphinus,

Exinde Orion obliquo corpore nitens.

Quem subsequens

Fervidus ille Canis stellarum luce refulget.¹¹⁴

¹⁰ Post Lepus subsequitur

Curriculum numquam defesso corpore sedans.
At Canis ad caudam serpens prolabitur
Argo

Hanc Aries tegit et squamoso corpore Pisces
Fluminis inlustri tangentem corpore ripas.

¹⁵ Quem longe serpentem et manantem aspicias

proceraque Vincla videbis,
Quae retinent Pisces caudarum a parte lo-
cata

Inde Nepae cernes propter fulgentis acumen
Aram, quam flatu permulcet spiritus austri.

²⁰ Propterque Centaurus

Cedit Equi partis properans subiungere
Chelis.

Hic dextram porgens, quadrupes qua vasta
tenetur,

Tendit et inlustrem truculentus cedit ad
Aram;

Hic sese infernis e partibus erigit Hydra,

²⁵ cuius longe corpus est fustum,

In medioque sinu fulgens Cratera relucet.
Extremam nitens plumato corpore Corvus

Rostro tundit, et hic Geminis est ille sub ipsis
Ante Canem, Προκύων Graio qui nomine
fertur.

115 Haec omnis discriptio siderum atque hic tantus caeli
ornatus ex corporibus huc et illuc casu et temere
cursantibus potuisse effici cuiquam sano videri potest? 5
aut vero alia quae natura mentis et rationis expers
haec efficere potuit? quae non modo ut fierent ratione
eguerunt, sed intellegi qualia sint sine summa ratione
non possunt.

45 Nec vero haec solum admirabilia, sed nihil maius, 10
quam quod ita stabilis est mundus atque ita cohaeret
ad permanendum, ut nihil ne excogitari quidem pos-
sit aptius. Omnes enim partes eius undique medium
locum capessentes nituntur aequaliter. Maxime autem
corpora inter se iuncta permanent, cum quasi quo- 15
dam vinculo circumdato colligantur; quod facit ea
natura, quae per omnem mundum omnia mente et
ratione conficiens funditur et ad medium rapit et con-
116 vertit extrema. Quocirca, si mundus globosus est ob
eamque causam omnes eius partes undique aequabiles 20
ipsae per se atque inter se continentur, contingere
idem terrae necesse est, ut omnibus eius partibus in
medium vergentibus (id autem medium infimum in
sphaera est) nihil interrumpat, quo labefactari possit
tanta contentio gravitatis et ponderum. Eademque 25
ratione mare, cum supra terram sit, medium tamen
terrae locum expetens conglobatur undique aequabi-
117 liter neque redundat umquam neque effunditur. Huic
autem continens aër fertur ille quidem levitate sub-
lime, sed tamen in omnes partes se ipse fundit; itaque 30
et mari continuatus et iunctus est et natura fertur ad
caelum, cuius tenuitate et calore temperatus vitalem et
salutarem spiritum praebet animantibus. Quem com-
plexa summa pars caeli, quae aethera dicitur, et suum
retinet ardorem tenuem et nulla admixtione concretum 35

et cum aëris extremitate coniungitur. In aethere 46
autem astra volvuntur, quae se et nisu suo conglobata
continent et forma ipsa figuraque sua momenta sus-
tentant; sunt enim rotunda, quibus formis, ut ante
5 dixisse videor, minime noceri potest. Sunt autem 118
stellae natura flammeae; quocirca terrae, maris, aqua-
rum vaporibus aluntur iis, qui a sole ex agris tepe-
factis et ex aquis excitantur, quibus altae renovatae-
que stellae atque omnis aether refundunt eadem et
10 rursum trahunt indidem, nihil ut fere intereat aut
admodum paululum, quod astrorum ignis et aetheris
flamma consumit. Ex quo eventurum nostri putant
id, de quo Panaetium addubitare dicebant, ut ad ex-
tremum omnis mundus ignesceret, cum umore con-
15 sumpto neque terra ali posset nec remearet aër, cuius
ortus aqua omni exhausta esse non posset; ita relin-
qui nihil praeter ignem, a quo rursum animante ac
deo renovatio mundi fieret atque idem ornatus ore-
retur. Nolo in stellarum ratione multus vobis videri, 119
20 maximeque earum, quae errare dicuntur; quarum tan-
tus est concentus ex dissimillimis motibus, ut, cum
summa Saturni refrigeret, media Martis incendat, his
interiecta Iovis inlustret et temperet infraque Martem
duae Soli oboediant, ipse Sol mundum omnem sua
25 luce compleat ab eoque Luna inluminata graviditates
et partus adferat maturitatesque gignendi. Quae co-
pulatione rerum et quasi consentiens ad mundi incolu-
mitatem coagmentatio naturae quem non movet, hunc
horum nihil umquam reputavisse certo scio.

30 Age, ut a caelestibus rebus ad terrestres veniamus, 47
quid est in his, in quo non naturae ratio intellegentis 120
appareat? Principio eorum, quae gignuntur e terra,
stirpes et stabilitatem dant iis, quae sustinent, et e
terra sucum trahunt, quo alantur ea, quae radicibus
35 continentur, obducunturque libro aut cortice trunci,
quo sint a frigoribus et caloribus tutiores. Iam vero
vites sic claviculis adminicula tamquam manibus ad-

prehendunt atque ita se erigunt, ut animantes. Quin etiam a caulibus, si propter sati sint, ut a pestiferis et nocentibus refugere dicuntur nec eos ulla ex parte contingere. Animantium vero quanta varietas est, quanta ad eam rem vis, ut in suo quaeque genere permaneat! Quarum aliae coriis tectae sunt, aliae villis vestitae, aliae spinis hirsutae; pluma alias, alias squama videmus obductas, alias esse cornibus armatas, alias habere effugia pinnarum. Pastum autem animantibus large et copiose natura eum, qui cuique aptus erat, comparavit. Enumerare possum, ad eum pastum capessendum conficiendumque quae sit in figuris animantium et quam sollers subtilisque descriptio partium quamque admirabilis fabrica membrorum. Omnia enim, quae quidem intus inclusa sunt, ita nata atque ita locata sunt, ut nihil eorum supervacaneum sit, nihil ad vitam retinendam non necessarium. Dedit autem eadem natura beluis et sensum et appetitum, ut altero conatum haberent ad naturales pastus capessendos, altero secernerent pestifera a salutaribus. Iam vero alia animalia gradiendo, alia serpendo ad pastum accedunt, alia volando, alia nando, cibumque partim oris hiatu et dentibus ipsis capessunt, partim unguium tenacitate arripiunt, partim aduncitate rostrorum, alia sugunt, alia carpunt, alia vorant, alia mandunt; atque etiam aliorum ea est humilitas, ut cibum terrestrem rostris facile contingant; quae autem altiora sunt, ut anseres, ut cygni, ut grues, ut cameli, adiuvantur proceritate collorum; manus etiam data elephanto est, quia propter magnitudinem corporis difficiles aditus habebat ad pastum. At quibus bestiis erat is cibus, ut aliis [generis] bestiis vescerentur, aut vires natura dedit aut celeritatem. Data est quibusdam etiam machinatio quaedam atque sollertia, ut in araneolis aliae quasi rete texunt, ut, si quid inhaeserit, conficiant, aliae autem ex inopinato observant et, si quid incidit, arripiunt idque consumunt.

Pina vero (sic enim Graece dicitur) duabus grandibus patula conchis cum parva squilla quasi societatem coit comparandi cibi, itaque, cum pisciculi parvi in concham hiantem innataverunt, tum admonita squillae morsu pina comprimit conchas. Sic dissimillimis bestiis communiter cibus quaeritur. In quo admirandum est, congressune aliquo inter se an iam inde ab ortu natura ipsa congregatae sint. Est etiam admiratio non nulla in bestiis aquatilibus iis, quae gignuntur in terra; veluti crocodili fluviatilesque testudines quaedamque serpentes ortae extra aquam, simul ac primum niti possunt, aquam persequuntur. Quin etiam anitum ova gallinis saepe supponimus; e quibus pulli orti primo aluntur ab iis ut a matribus, a quibus exclusi fotique sunt, deinde eas relinquunt et effugiunt sequentes, cum primum aquam quasi naturalem domum videre potuerunt. Tantam ingenuit animantibus conservandi sui natura custodiam. Legi etiam scriptum esse avem quandam, quae platalea nominaretur; eam sibi cibum quaerere advolantem ad eas avis, quae se in mari mergerent; quae cum emerissent piscemque cepissent, usque eo premere earum capita mordicus, dum illae captum amitterent, in quod ipsa invaderet. Eademque haec avis scribitur conchis se solere complere, easque cum stomachi calore concoxerit, evomere atque ita eligere ex iis, quae sunt esculenta. Ranae autem marinae dicuntur obruere sese harena solere et moveri prope aquam, ad quas quasi ad escam pisces cum accesserint, confici a ranis atque consumi. Miluo est quoddam bellum quasi naturale cum corvo; ergo alter alterius ubicumque nactus est ova frangit. Illud vero ab Aristotele animadvertum, a quo pleraque, quis potest non mirari? grues cum loca calidiora petentes maria transmittant, trianguli efficere formam; eius autem summo angulo aër ab iis adversus pellitur, deinde sensim ab utroque latere, tamquam remis, ita pinnis cursus avium

levatur. Basis autem trianguli, quem efficiunt grues, ea tamquam a puppi ventis adiuvatur, eaeque in tergo praevolantium colla et capita reponunt; quod quia ipse dux facere non potest, quia non habet, ubi nitatur, revolat, ut ipse quoque quiescat; in eius locum 5 succedit ex iis, quae adquierunt, eaque vicissitudo in 126 omni cursu conservatur. Multa eius modi proferre possum, sed genus ipsum videtis. Iam vero illa etiam notiora, quanto se opere custodiant bestiae, ut in 50 pastu circumspiciant, ut in cubilibus delitescant. Atque illa mirabilia, quod (ea quae nuper, id est paucis ante saeculis, medicorum ingeniis reperta sunt) vomitione canes, purgantes autem alvos ibes Aegyptiae curantur. Auditum est pantheras, quae in barbaria venenata carne caperentur, remedium quoddam habere, 15 quo cum essent usae, non morerentur; capras autem in Creta feras, cum essent confixae venenatis sagittis, herbam quaerere, quae dictamnus vocaretur, quam cum 127 gustavissent, sagittas excidere dicunt e corpore. Cervaeque paulo ante partum perpurgant se quadam herbula, quae seselis dicitur. Iam illa cernimus, ut contra vim et metum suis se armis quaeque defendant, cornibus tauri, apri dentibus, morsu leones; aliae fuga se, aliae occultatione tutantur, atramenti effusione sepiae, torpore torpedines, multae etiam insectantis 25 odoris intolerabili foeditate depellunt.

51 Ut vero perpetuus mundi esset ornatus, magna adhibita cura est a providentia deorum, ut semper essent et bestiarum genera et arborum omniumque rerum, quae a terra stirpibus continerentur. Quae 30 quidem omnia eam vim seminis habent in se, ut ex uno plura generentur; idque semen inclusum est in intuma parte earum bacarum, quae ex quaque stirpe funduntur, isdemque seminibus et homines adfatim vescuuntur et terrae eiusdem generis stirpium renova- 35 tione complentur. Quid loquar, quanta ratio in bestiis ad perpetuam conservationem earum generis ap-

pareat? Nam primum aliae mares, aliae feminae sunt, quod perpetuitatis causa machinata natura est, deinde partes corporis et ad procreandum et ad concipiendum aptissimae, et in mare et in femina commiscendorum corporum mirae libidines. Cum autem 5 in locis semen insedit, rapit omnem fere cibum ad sese eoque saeptum fingit animal; quod cum ex utero elapsum excidit, in iis animantibus, quae lacte aluntur, omnis fere cibus matrum lactescere incipit, eaque, quae paulo ante nata sunt, sine magistro duce 10 natura mammas appetunt earumque ubertate saturantur. Atque ut intellegamus nihil horum esse fortuitum, et haec omnia esse opera providae sollertisque naturae, quae multiplices fetus procreant, ut sues, ut 15 canes, iis mammarum data est multitudo; quas eadem paucas habent eae bestiae, quae pauca gignunt. Quid dicam, quantus amor bestiarum sit in educandis 129 custodiendisque iis, quae procreaverunt, usque ad eum finem, dum possint se ipsa defendere? etsi pisces, ut 20 aiunt, ova cum genuerunt, relinquunt; facile enim illa aqua et sustinentur et fetum fundunt. Testudines 52 autem et crocodilos dicunt, cum in terra partum ediderint, obruere ova, deinde discedere; ita et nascuntur et educantur ipsa per sese. Iam gallinae avesque 25 reliquae et quietum requirunt ad pariendum locum et cubilia sibi nidosque construunt eosque quam possunt mollissime substernunt, ut quam facillime ova serventur; e quibus pullos cum excederunt, ita tumentur, ut et pinnis foveant, ne frigore laedantur, et, si est 30 calor a sole, se opponant. Cum autem pulli pinnulis uti possunt, tum volatus eorum matres prosequuntur, reliqua cura liberantur. Accedit ad non nullorum 130 animantium et earum rerum, quas terra gignit, conservationem et salutem hominum etiam sollertia et 35 diligentia. Nam multae et pecudes et stirpes sunt, quae sine procuratione hominum salvae esse non possunt. Magnae etiam oportunitates ad cultum homi-

num atque abundantiam aliae aliis in locis reperiuntur. Aegyptum Nilus inrigat et, cum tota aestate obrutam oppletamque tenuit, tum recedit mollitosque et oblimatos agros ad serendum relinquit. Mesopotamiam fertilem efficit Euphrates, in quam quot annos quasi novos agros invehit. Indus vero, qui est omnium fluminum maximus, non aqua solum agros laetificat et mitigat, sed eos etiam conserit; magnam enim vim seminum secum frumenti similium dicitur deportare. Multaque alia in aliis locis commemorabilia proferre possum, multos fertiles agros alios aliorum fructuum. Sed illa quanta benignitas naturae, quod tam multa ad vescendum, tam varia et tam iucunda gignit, neque ea uno tempore anni, ut semper et novitate delectemur et copia! Quam tempestivos autem dedit, quam salutare non modo hominum, sed etiam pecudum generi, iis denique omnibus, quae oriuntur e terra, ventos Etesias! quorum flatu nimii temperantur calores; ab isdem etiam maritimi cursus celeres et certi deriguntur. Multa praeterea sunt [et tamen multa dicuntur]. Enumerari enim non possunt fluminum oportunitates, aestus maritimi [multum] accedentes et recedentes, montes vestiti atque silvestres, salinae ab ora maritima remotissimae, medicamentorum salutarium plenissimae terrae, utilitates denique innumerabiles ad victum et ad vitam necessariae. Iam diei noctisque vicissitudo conservat animantes tribuens aliud agendi tempus, aliud quiescendi. Sic undique omni ratione concluditur mente consilioque divino omnia in hoc mundo ad salutem omnium conservationemque admirabiliter administrari.

133 Hic quaeret quispiam, cuiusnam causa tantarum rerum molitio facta sit; arborumne et herbarum? quae quamquam sine sensu sunt, tamen a natura sustententur. At id quidem absurdum est. An bestiarum? Nihilo probabilius deos mutarum et nihil in-

tellegentium causa tantum laborasse. Quorum igitur causa quis dixerit effectum esse mundum? Eorum scilicet animantium, quae ratione utuntur. Hi sunt di et homines, quibus profecto nihil est melius; ratio est enim, quae praestet omnibus. Ita fit credible deorum et hominum causa factum esse mundum quaeque in eo [mundo] sint omnia. Faciliusque intellegitur a dis immortalibus hominibus esse provisum, si erit tota hominis fabricatio perspecta omnisque humanae naturae figura atque perfectio. Nam cum tribus rebus animantium vita teneatur, cibo, potione, spiritu, ad haec omnia percipienda os est aptissimum, quod adiunctis naribus spiritu augetur. Dentibus autem in ore constructis manditur atque [ab iis] extenuatur et molitur cibus. Eorum adversi acuti morsu dividunt escas, intimi autem conficiunt, qui genuini vocantur, quae confectio etiam a lingua adiuvari videtur. Linguam autem ad radices eius haerens excipit stomachus, quo primum inlabuntur ea, quae accepta sunt ore. Is utraque ex parte tosillas attingens palato extremo atque intimo terminatur. Atque is agitatione et motibus linguae cum depulsum et quasi detrusum cibum accepit, depellit. Ipsius autem partes eae, quae sunt infra quam id, quod devoratur, dilatantur, quae autem supra, contrahuntur. Sed cum aspera arteria (sic enim a medicis appellatur) ostium habeat adiunctum linguae radicibus paulo supra, quam ad linguam stomachus adnectitur, eaque ad pulmones usque pertineat excipiatque animam, eam quae ducta est spiritu, eandemque a pulmonibus respiret et reddat, tegitur quodam quasi operculo, quod ob eam causam datum est, ne, si quid in eam cibi forte incidisset, spiritus impediretur. Sed cum alvi natura subiecta stomacho cibi et potionis sit receptaculum, pulmones autem et cor extrinsecus spiritum ducant, in alvo multa sunt mirabiliter effecta, quae constat fere e nervis. Est autem multiplex et tortuosa arcet-

que et continet, sive illud aridum est sive umidum, quod recepit, ut id mutari et concoqui possit, eaque tum astringitur, tum relaxatur atque omne, quod accepit, cogit et confundit, ut facile et calore, quem multum habet, et terendo cibo et praeterea spiritu 5 omnia cocta atque confecta in reliquum corpus dividantur. In pulmonibus autem inest raritas quaedam et adsimilis spongiis mollitudo ad hauriendum spiritum aptissima, qui tum se contrahunt adspirantes, tum in respiratu dilatant, ut frequenter ducatur 10 137 animalis, quo maxime aluntur animantes. Ex intestinis autem secretus a reliquo cibo sucus is, quo alimur, permanat ad iecur per quasdam a medio intestino usque ad portas iecoris (sic enim appellantur) ductas et directas vias, quae pertinent ad iecur eique 15 adhaerent. Atque inde aliae alio pertinentes sunt, per quas cadit cibus a iecore dilapsus. Ab eo cibo cum est secreta bilis eique umores, qui e renibus profunduntur, reliqua se in sanguinem vertunt ad eandemque portas iecoris confluunt, ad quas omnes eius viae pertinent; per quas lapsus cibus in hoc ipso loco in eam 20 venam, quae cava appellatur, confunditur perque eam ad cor confectus iam coctusque perlabitur, a corde autem in totum corpus distribuitur per venas admodum multas in omnes partes corporis pertinentes. 25 138 Quem ad modum autem reliquiae cibi depellantur tum astringentibus se intestinis, tum relaxantibus, haud sane difficile dictu est, sed tamen praetereundum est, ne quid habeat iniucunditatis oratio. Illa potius explicetur incredibilis fabrica naturae: Nam quae spiritu in pulmones anima ducitur, ea calescit primum ipso ab spiritu, deinde contagione pulmonum, ex eaque pars redditur respirando, pars concipitur cordis parte quadam, quem ventriculum cordis appellant, cui similis alter adiunctus est, in quem sanguis a iecore per venam illam cavam influit. Eoque modo ex his partibus et sanguis per venas in omne corpus

diffunditur et spiritus per arterias. Utraeque autem crebrae multaeque toto corpore intextae vim quandam incredibilem artificiosi operis divinique testantur. Quid 139 dicam de ossibus? quae subiecta corpori mirabiles commissuras habent et ad stabilitatem aptas et ad artus finiendos adcommodatas et ad motum et ad omnem corporis actionem. Huc adde nervos, a quibus artus continentur, eorumque implicationem corpore toto pertinentem, qui sicut venae et arteriae a corde tracti 5 et profecti in corpus omne ducuntur. Ad hanc providentiam naturae tam diligentem tamque sollertem adiungi multa possunt, e quibus intellegatur, quantaes res hominibus [a dis] quamque eximiae tributae sint. Quae primum eos humo excitatos celsos et erectos 15 constituit, ut deorum cognitionem caelum intuentes capere possent. Sunt enim ex terra homines non ut incolae atque habitatores, sed quasi spectatores superarum rerum atque caelestium, quarum spectaculum ad nullum aliud genus animantium pertinet. Sensus autem interpretes ac nuntii rerum in capite tamquam 20 in arce mirifice ad usus necessarios et facti et collocati sunt. Nam oculi tamquam speculatores altissimum locum obtinent, ex quo plurima conspicientes fungantur suo munere; et aures, cum sonum percipere 141 debeant, qui natura [in] sublime fertur, recte in altis corporum partibus collocatae sunt; itemque nares et, quod omnis odor ad supera fertur, recte sursum sunt et, quod cibi et potionis iudicium magnum earum est, non sine causa vicinitatem oris secutae sunt. Iam 30 gustatus, qui sentire eorum, quibus vescimur, genera debet, habitat in ea parte oris, qua esculentis et potulentis iter natura patefecit. Tactus autem toto corpore aequabiliter fusus est, ut omnes ictus omnesque minimos et frigoris et caloris adpulsus sentire possimus. Atque ut in aedificiis architecti avertunt ab 35 oculis naribusque dominorum ea, quae profluentia necessario taetri essent aliquid habitura, sic natura res

57 similis procul amandavit a sensibus. Quis vero opi-
 142 fex praeter naturam, qua nihil potest esse callidius,
 tantam sollertiam persequi potuisset in sensibus? quae
 primum oculos membranis tenuissimis vestivit et saep-
 sit; quas primum perlucidas fecit, ut per eas cerni 5
 posset, firmas autem, ut continerentur; sed lubricos
 oculos fecit et mobiles, ut et declinarent, si quid no-
 ceret, et aspectum, quo vellent, facile converterent;
 aciesque ipsa, qua cernimus, quae pupula vocatur, ita
 parva est, ut ea, quae nocere possint, facile vitet, 10
 palpebraeque, quae sunt tegmenta oculorum, mollissi-
 mae tactu, ne laederent aciem, aptissime factae et ad
 claudendas pupulas, ne quid incideret, et ad aperien-
 das, idque providit ut identidem fieri posset cum ma-
 143 xima celeritate. Munitaeque sunt palpebrae tamquam 15
 vallo pilorum, quibus et apertis oculis, si quid inci-
 deret, repelleretur, et somno coniventibus, cum oculis
 ad cernendum non egeremus, † ut qui tamquam in-
 voluti quiescerent. Latent praeterea utiliter et ex-
 celsis undique partibus saepiuntur. Primum enim 20
 superiora superciliis obducta sudorem a capite et
 fronte defluentem repellunt; genae deinde ab inferiore
 parte tutantur subiectae leniterque eminentes; nasus-
 que ita locatus est, ut quasi murus oculis interiectus
 144 esse videatur. Auditus autem semper patet; eius 25
 enim sensu etiam dormientes egemus; a quo cum so-
 nus est acceptus, etiam e somno excitamur. Flexuo-
 sum iter habet, ne quid intrare possit, si simplex et
 directum pateret; provisum etiam, ut, si qua minima
 bestiola conaretur inrumpere, in sordibus aurium tam- 30
 quam in visco inhaeresceret. Extra autem eminent
 quae appellantur aures et tegendi causa factae tutan-
 dique sensus, et ne adiectae voces laberentur atque
 errarent, prius quam sensus ab iis pulsus esset. Sed
 duros et quasi corneolos habent introitus multisque 35
 cum flexibus, quod his naturis relatus amplificatur
 sonus; quocirca et in fidibus testudine resonatur aut

cornu, et ex tortuosis locis et inclusis soni referuntur
 ampliores. Similiter nares, quae semper propter ne- 145
 cessarias utilitates patent, contractiores habent in-
 troitus, ne quid in eas, quod noceat, possit pervadere.
 5 umoremque semper habent ad pulverem multaue alia
 depellenda non inutilem. Gustatus praeclare saeptus
 est; ore enim continetur et ad usum apte et ad inco-
 lunitatis custodiam. Omnisque sensus hominum multo
 antecellit sensibus bestiarum. Primum enim oculi in iis 58
 10 artibus, quarum iudicium est oculorum, in pictis, fictis
 caelatisque formis, in corporum etiam motione atque
 gestu multa cernunt subtilius; colorum etiam et figura-
 rum...., tum venustatem atque ordinem et, ut ita di-
 cam, decentiam oculi iudicant, atque etiam alia maiora.
 15 Nam et virtutes et vitia cognoscunt; iratum propitium,
 laetantem dolentem, fortem ignavum, audacem timidum-
 que cognoscunt. Auriumque item est admirabile quod- 146
 dam artificiosumque iudicium, quo iudicatur et in vocis
 et in tiliarum nervorumque cantibus varietas sonorum,
 20 intervalla, distinctio et vocis genera permulta, canorum
 fuscum, leve asperum, grave acutum, flexibile durum,
 quae hominum solum auribus iudicantur. Nariumque
 item et gustandi † et parte tangendi magna iudicia
 sunt. Ad quos sensus capiendos et perfruendos plures
 25 etiam, quam vellem, artes repertae sunt. Perspicuum
 est enim, quo compositiones unguentorum, quo ciborum
 conditiones, quo corporum lenocinia processerint.

Iam vero animum ipsum mentemque hominis, ra- 59
 147 tionem, consilium, prudentiam qui non divina cura
 30 perfecta esse perspicit, is his ipsis rebus mihi videtur
 carere. De quo dum disputarem, tuam mihi dari vel-
 lem, Cotta, eloquentiam. Quo enim tu illa modo di-
 ceres! quanta primum intellegentia, deinde consequen-
 tium rerum cum primis coniunctio et comprehensio
 35 esset in nobis; ex quo videlicet, quid ex quibusque
 rebus efficiatur, idque ratione concludimus singulasque
 res definimus circumscripteque complectimur; ex quo

scientia intellegitur quam vim habeat qualisque sit, qua ne in deo quidem est res ulla praestantior. Quanta vero illa sunt, quae vos Academici infirmatis et tollitis, quod et sensibus et animo ea, quae extra 5 sunt, percipimus atque comprehendimus! ex quibus 5 conlatis inter se et comparatis artes quoque efficitur partim ad usum vitae, partim ad oblectationem necessarias. Iam vero domina rerum, ut vos soletis dicere, eloquendi vis, quam est praeclara quamque divina! quae primum efficit, ut et ea, quae ignoramus, discere 10 et ea, quae scimus, alios docere possimus; deinde hac cohortamur, hac persuademus, hac consolamur affictos, hac deducimus perterritos a timore, hac gestientes comprimimus, hac cupiditates iracundiasque restinguimus, haec nos iuris, legum, urbium societate 15 devinxit, haec a vita inmani et fera segregavit. Ad usum autem orationis incredibile est, si diligenter attenderis, quanta opera machinata natura sit. Primum enim a pulmonibus arteria usque ad os intimum pertinet, per quam vox principium a mente ducens 20 percipitur et funditur; deinde in ore sita lingua est finita dentibus; ea vocem immoderate profusam fingit et terminat atque sonos vocis distinctos et pressos efficit, cum et ad dentes et ad alias partes pellit oris. Itaque plectri similem linguam nostri solent dicere, 25 chordarum dentes, nares cornibus iis, qui ad nervos resonant in cantibus.

60 Quam vero aptas quamque multarum artium ministras manus natura homini dedit! Digitorum enim 150 contractio facilis facilisque porrectio propter molles 30 commissuras et artus nullo in motu laborat. Itaque ad pingendum, ad fingendum, ad scalpendum, ad nervorum eliciendos sonos ac tiliarum apta manus est admotione digitorum. Atque haec oblectationis; illa necessitatis, cultus dico agrorum extructionesque tec- 35 torum, tegumenta corporum vel texta vel suta omnemque fabricam aeris et ferri; ex quo intellegitur

ad inventa animo, percepta sensibus adhibitis opificum manibus omnia nos consecutos, ut tecti, ut vestiti, ut salvi esse possemus, urbes, muros, domicilia, delubra haberemus. Iam vero operibus hominum, id est ma- 151 nibus, cibi etiam varietas invenitur et copia. Nam et agri multa efferunt manu quaesita, quae vel statim consumantur vel mandentur condita vetustati, et praeterea vescimur bestiis et terrenis et aquatilibus et volantibus partim capiendo, partim alendo. Effici- 10 mus etiam domitu nostro quadripedum vectiones, quorum celeritas atque vis nobis ipsis adfert vim et celeritatem. Nos onera quibusdam bestiis, nos iuga imponimus, nos elephantorum acutissimis sensibus, nos sagacitate canum ad utilitatem nostram abutimur, 15 nos e terrae cavernis ferrum eligimus, rem ad colendos agros necessariam, nos aeris, argenti, auri venas penitus abditas invenimus et ad usum aptas et ad ornatum decoras, arborum autem consectione omnique materia et culta et silvestri partim ad calcificandum 20 corpus igni adhibito et ad mitigandum cibum utimur, partim ad aedificandum, ut tectis saepti frigora caloresque pellamus. Magnos vero usus adfert ad na- 152 vigia facienda, quorum cursibus subpeditantur omnes undique ad vitam copiae; quasque res violentissimas 25 natura genuit, earum moderationem nos soli habemus, maris atque ventorum, propter nauticarum rerum scientiam plurimisque maritimis rebus fruimur atque utimur. Terrenorum item commodorum omnis est in homine dominatus. Nos campis, nos montibus frui- 30 mur, nostri sunt amnes, nostri lacus, nos fruges serimus, nos arbores, nos aquarum inductionibus terris fecunditatem damus, nos flumina arcemus, derigimus, avertimus, nostris denique manibus in rerum natura quasi alteram naturam efficere conamur.

35 Quid vero? hominum ratio non in caelum usque 61 penetravit? Soli enim ex animantibus nos astrorum 153 ortus, obitus cursusque cognovimus, ab hominum ge-

nere finitus est dies, mensis, annus, defectiones solis et lunae cognitae praedictaeque in omne posterum tempus, quae, quanta, quando futurae sint. Quae contuens animus accedit ad cognitionem deorum, e qua oritur pietas, cui coniuncta iustitia est reliquaeque virtutes, e quibus vita beata existit par et similis deorum, nulla alia re nisi immortalitate, quae nihil ad bene vivendum pertinet, cedens caelestibus. Quibus rebus expositis satis docuisse videor, hominis natura quanto omnis anteiret animantes. Ex quo debet intellegi nec figuram situmque membrorum nec ingenii mentisque vim talem effici potuisse fortuna.

154 Restat, ut doceam atque aliquando perorem omnia, quae sint in hoc mundo, quibus utantur homines, hominum causa facta esse et parata.

62 Principio ipse mundus deorum hominumque causa factus est, quaeque in eo sunt, ea parata ad fructum hominum et inventa sunt. Est enim mundus quasi communis deorum atque hominum domus aut urbs utrorumque. Soli enim ratione utentes iure ac lege vivunt. Ut igitur Athenas et Lacedaemonem Atheniensium Lacedaemoniorumque causa putandum est conditas esse, omniaque, quae sint in his urbibus, eorum populorum recte esse dicuntur, sic, quaecumque sunt in omni mundo, deorum atque hominum putanda sunt. Iam vero circumitus solis et lunae reliquorumque siderum, quamquam etiam ad mundi cohaerentiam pertinent, tamen et spectaculum hominibus praebent; nulla est enim insatiabilior species, nulla pulchrior et ad rationem sollertiamque praestantior; eorum enim cursus dimetati maturitates temporum et varietates mutationesque cognovimus; quae si hominibus solis nota sunt, hominum facta esse causa iudicandum est. Terra vero feta frugibus et vario leguminum genere, quae cum maxuma largitate fundit, ea ferarumne an hominum causa gignere videtur? Quid de vitibus olivetisque dicam? quarum uberrimi

laetissumique fructus nihil omnino ad bestias pertinent. Neque enim serendi neque colendi nec tempestive demetendi percipiendique fructus neque condendi ac reponendi ulla pecudum scientia est, earumque omnium rerum hominum est et usus et cura. Ut fides igitur et tibus eorum causa factas dicendum est, qui illis uti possent, sic ea, quae dixi, iis solis confitendum est esse parata, qui utuntur, nec, si quae bestiae furantur aliquid ex iis aut rapiunt, illarum quoque causa ea nata esse dicemus. Neque enim homines murum aut formicarum causa frumentum condunt, sed coniugum et liberorum et familiarum suarum. Itaque bestiae furtim, ut dixi, fruuntur, domini palam et libere. Hominum igitur causa eas rerum copias comparatas fatendum est, nisi forte tanta ubertas et varietas pomorum eorumque iucundus non gustatus solum, sed odoratus etiam et aspectus dubitationem adfert, quin hominibus solis ea natura donaverit. Tantumque abest, ut haec bestiarum etiam causa parata sint, ut ipsas bestias hominum gratia generatas esse videamus. Quid enim oves aliud adferunt, nisi ut earum villis confectis atque contextis homines vestiantur? quae quidem neque ali neque sustentari neque ullum fructum edere ex se sine cultu hominum et curatione potuissent. Canum vero tam fida custodia tamque amans dominorum adulatio tantumque odium in externos et tam incredibilis ad investigandum sagacitas narium, tanta alacritas in venando quid significat aliud nisi se ad hominum commoditates esse generatos? Quid de bubus loquar? quorum ipsa terga declarant non esse se ad onus accipiendum figurata; cervices autem natae ad iugum, tum vires umerorum et latitudines ad aratra [ex]trahenda. Quibus, cum terrae subigerentur fissione glebarum, ab illo aureo genere, ut poetae loquuntur, vis nulla unquam adferbatur.

Ferrea tum vero proles exorta repente est

Ausaque funestum prima est fabricarier
ensem

Et gustare manu vinctum domitumque iu-
vencum.

Tanta putabatur utilitas percipi e bubus, ut eorum
64 visceribus vesci scelus haberetur. Longum est mulo-
rum persequi utilitates et asinorum, quae certe ad ho- 5
160 minum usum paratae sunt. Sus vero quid habet prae-
ter escam? cui quidem, ne putesceret, animam ipsam
pro sale datam dicit esse Chrysippus; qua pecude,
quod erat ad vescendum hominibus apta, nihil genuit
natura fecundius. Quid multitudinem suavitatemque 10
piscium dicam? quid avium? ex quibus tanta percipi-
tur voluptas, ut interdum Pronoea nostra Epicurea
fuisse videatur. Atque eae ne caperentur quidem
nisi hominum ratione atque sollertia; quamquam avis 15
quasdam, et alites et oscines, ut nostri augures ap-
pellant, rerum augurandarum causa esse natas puta-
161 mus. Iam vero immanes et feras beluas nanciscimur
venando, ut et vescamur iis et exerceamur in venando
ad similitudinem bellicae disciplinae et utamur domi-
tis et condocefactis, ut elephantis, multaque ex earum 20
corporibus remedia morbis et vulneribus eligamus,
sicut ex quibusdam stirpibus et herbis, quarum utili-
tates longinqui temporis usu et periclitatione percepi-
mus. Totam licet animis tamquam oculis lustrare
terram mariaque omnia; cernes iam spatia frugifera 25
atque immensa camporum vestitusque densissimos mon-
tium, pecudum pastus, tum incredibili cursus mariti-
162 mos celeritate. Nec vero supra terram, sed etiam in
intumis eius tenebris plurimarum rerum latet utilitas,
quae ad usum hominum orta ab hominibus solis in- 30
venitur.

65 Illud vero, quod uterque vestrum arripit fortasse
ad reprehendum, Cotta, quia Carneades lubenter in
Stoicos invehebatur, Velleius, quia nihil tam inridet

Epicurus quam praedictionem rerum futurarum, mihi
videtur vel maxime confirmare deorum providentia
consuli rebus humanis. Est enim profecto divinatio,
quae multis locis, rebus, temporibus apparet cum [in]
5 privatis tum maxime publicis. Multa cernunt haru- 163
spices, multa augures provident, multa oraclis decla-
rantur, multa vaticinationibus, multa somniis, multa
portentis, quibus cognitis multae saepe res *ex homi-*
num sententia atque utilitate partae, multa etiam
10 pericula depulsa sunt. Haec igitur sive vis sive ars
sive natura ad scientiam rerum futurarum homini pro-
fecto est nec alii cuiquam a dis immortalibus data.
Quae si singula vos forte non movent, universa certe
tamen inter se conexa atque coniuncta movere de-
15 bebunt.

Nec vero universo generi hominum solum, sed 164
etiam singulis a dis immortalibus consuli et provideri
solet. Licet enim contrahere universitatem generis
humani eamque gradatim ad pauciores, postremo de-
20 ducere ad singulos. Nam si omnibus hominibus, qui 66
ubique sunt quacumque in ora ac parte terrarum ab
huiusce terrae, quam nos incolimus, continuatione di-
stantium, deos consulere censemus ob eas causas, quas
ante diximus, his quoque hominibus consulunt, qui
25 has nobiscum terras ab oriente ad occidentem colunt.
Sin autem *his* consulunt, qui quasi magnam quandam 165
insulam incolunt, quam nos orbem terrae vocamus,
etiam illis consulunt, qui partes eius insulae tenent,
Europam, Asiam, Africam. Ergo et earum partes
30 diligunt, ut Romam, Athenas, Spartam, Rhodum, et
earum urbium separatim ab universis singulos dili-
gunt, ut Pyrrhi bello Curium, Fabricium, Corunca-
nium, primo Punico Calatinum, Duellium, Metellum,
Lutatium, secundo Maximum, Marcellum, Africanum,
35 post hos Paulum, Gracchum, Catonem patrumve me-
moriam Scipionem, Laelium; multosque praeterea et
nostra civitas et Graecia tulit singulares viros, quo-

rum neminem nisi iuvante deo talem fuisse creden-
 166 dum est. Quae ratio poëtas maximeque Homerum
 inpulit, ut principibus heroum, Ulixi, Diomedi, Aga-
 memmoni, Achilli, certos deos discriminum et pericu-
 lorum comites adiungeret. Praeterea ipsorum deorum 5
 saepe praesentiae, quales supra commemoravi, decla-
 rant ab iis et civitatibus et singulis hominibus con-
 suli; quod quidem intellegitur etiam significationibus
 rerum futurarum, quae tum dormientibus, tum vigi-
 lantibus portenduntur. Multa praeterea ostentis, multa 10
 extis admonemur multisque rebus aliis, quas diutur-
 nus usus ita notavit, ut artem divinationis efficeret.
 167 Nemo igitur vir magnus sine aliquo adflatu divino
 unquam fuit. Nec vero *id* ita refellendum est, ut,
 si segetibus aut vinetis cuiuspiam tempestas nocuerit, 15
 aut si quid e vitae commodis casus abstulerit, eum,
 cui quid horum acciderit, aut invisum deo aut ne-
 glectum a deo iudicemus. Magna di curant, parva
 neglegunt. Magnis autem viris prosperae semper om-
 nes res, siquidem satis a nostris et a principe philo- 20
 sophiae Socrate dictum est de ubertatibus virtutis et
 copiis.

67
 168 Haec mihi fere in mentem veniebant, quae dicenda
 putarem de natura deorum. Tu autem, Cotta, si me
 audias, eandem causam agas teque et principem civem 25
 et pontificem esse cogites et, quoniam in utramque
 partem vobis licet disputare, hanc potius sumas eam-
 que facultatem disserendi, quam tibi a rhetoricis exer-
 citationibus acceptam amplificavit Academia, potius
 huc conferas. Mala enim et impia consuetudo est con- 30
 tra deos disputandi, sive ex animo id fit sive simulate.

M. TULLII CICERONIS
 DE NATURA DEORUM

AD M. BRUTUM
 LIBER TERTIUS.

ARGUMENTUM.

Hoc libro continetur Cotta Academicus contra Stoicam de
 dis rationem disputatio. Ea, ut superiore libro, in quattuor
 partes distributa est. Nam praemisso prooemio prima parte
 ille respondet (cap. 3—7 § 6—19) ad ea, quibus Balbus docere
 voluerat esse deos. Ac primum quidem Stoicos ait rem mi-
 nime dubiam argumentando dubiam fecisse, nam nec vulgi opi-
 nione tantam rem iudicari posse nec argumento a divinatione
 petito. Deinde Cleanthis et Chrysippi argumenta breviter re-
 prendit, quamquam ea pars non integra ad nos pervenit.
 Secunda parte (cap. 8—25) omnia ea impugnantur, quae de dis
 ipsis, quales essent, disputata erant. Itaque primum non ea
 argumenta solum dissolvit, quibus mundo, soli, lunae sideribus-
 que divinitas vindicata erat, sed etiam, ea opinio quam ab-
 surda sit, pluribus argumentis demonstrat; quorum facile pri-
 marium illud est, quo Carneades uti solebat contra Stoicos,
 nullum neque corpus neque animal, quod patibilem naturam
 haberet, immortale et aeternum esse posse, immortalitate autem
 et aeternitate sublata ipsam divinitatem tolli. Deinde poëticos
 deos, et quos plebs superstitiosa venerabatur, *σπερματῶν ἐπι-
 τήσεσσι*, quibus Carneades in hac disputatione uti solebat, aliis-
 que argumentis tollit. Tertia autem pars disputationis cum
 partibus duabus quartae intercudit. Nam quarta disputationis
 Stoicae pars, quae deos providisse et consuluisse hominibus
 contendebat, quattuor argumentis nitebatur (conf. argumentum
 lib. II extr.); horum secundo et quarto quae respondisse Cotta
 fingitur, ea sola manserunt (cap. 26—40). Ostendit enim pri-
 mum, quibus rebus hominibus consuluisse di dicantur, eas ple-
 rasque, in primis rationem, ad hominum perniciem converti,
 summosque homines et virtutis amantissimos plerosque mala
 fortuna usos esse.

1 Quae cum Balbus dixisset, tum adridens Cotta:
 1 Sero, inquit, mihi, Balbe, praecipis, quid defendam.
 Ego enim te disputante, quid contra dicerem, mecum
 ipse meditabar, neque tam refellendi tui causa quam
 ea, quae minus intellegebam, requirendi. Cum autem 5
 suo cuique iudicio sit utendum, difficile factu est me
 2 id sentire, quod tu velis. Hic Velleius: Nescis, in-
 quit, quanta cum exspectatione, Cotta, sim te auditu-
 rus. Iucundus enim Balbo nostro sermo tuus contra
 Epicurum fuit; praeebo igitur ego me tibi vicissim at- 10
 tentum contra Stoicos auditorem. Spero enim te, ut
 3 soles, bene paratum venire. Tum Cotta: Sic meher-
 cule, inquit, Vellei; neque enim mihi par ratio cum
 Lucilio est ac tecum fuit. Qui tandem? inquit ille.
 Quia mihi videtur Epicurus vester de dis immortalibus 15
 non magnopere pugnare; tantum modo negare deos
 esse non audet, ne quid invidiae subeat aut criminis.
 Cum vero deos nihil agere, nihil curare confirmat
 membrisque humanis esse praeditos, sed eorum mem-
 brorum usum nullum habere, ludere videtur satisque 20
 putare, si dixerit esse quandam beatam naturam et
 4 aeternam. A Balbo autem animadvertisti, credo, quam
 multa dicta sint quamque, etiamsi minus vera, tamen
 apta inter se et cohaerentia. Itaque cogito, ut dixi,
 non tam refellere eius orationem quam ea, quae mi- 25
 nus intellexi, requirere. Quare, Balbe, tibi permitto,
 responderene mihi malis de singulis rebus quaerenti
 ex te ea, quae parum accepi, an universam audire
 orationem meam. Tum Balbus: Ego vero, si quid ex- 30
 planari tibi voles, respondere malo; sin me interro-
 gare non tam intellegendi causa quam refellendi,
 utrum voles, faciam, vel ad singula, quae requires,
 5 statim respondebo vel, cum peroraris, ad omnia. Tum
 Cotta: Optime, inquit. Quam ob rem sic agamus, ut
 2 nos ipsa ducet oratio. Sed ante quam de re, pauca 35
 de me. Non enim mediocriter moveor auctoritate tua,
 Balbe, orationeque ea, quae me in perorando cohor-

tabatur, ut meminissem me et Cottam esse et ponti-
 ficem; quod eo, credo, valebat, ut opiniones, quas a
 maioribus acceperimus de dis immortalibus, sacra, caer-
 rimoniae religionisque defenderem. Ego vero eas de-
 5 fendam semper semperque defendi, nec me ex ea
 opinione, quam a maioribus accepi de cultu deorum
 immortalium, ullius umquam oratio aut docti aut in-
 docti movebit. Sed cum de religione agitur, Ti. Co-
 runcanium, P. Scipionem, P. Scaevolam, pontifices
 10 maximos, non Zenonem aut Cleanthen aut Chrysip-
 pum sequor habeoque C. Laelium augurem eundemque
 sapientem, quem potius audiam dicentem de religione
 in illa oratione nobili quam quemquam principem
 Stoicorum. Cumque omnis populi Romani religio in
 15 sacra et in auspicia divisa sit, tertium adiunctum sit,
 si quid praedictionis causa ex portentis et monstris
 Sibyllae interpretes haruspicesve monuerunt, harum
 ego religionum nullam umquam contemnendam putavi
 mihi que ita persuasi, Romulum auspiciis, Numam sa-
 20 cris constitutis fundamenta iecisse nostrae civitatis,
 quae numquam profecto sine summa placatione deo-
 rum immortalium tanta esse potuisset. Habes, Balbe, 6
 quid Cotta, quid pontifex sentiat; fac nunc ego intel-
 legam, tu quid sentias. A te enim philosopho ratio-
 25 nem accipere debeo religionis, maioribus autem nostris
 etiam nulla ratione reddita credere. Tum Balbus: 3
 Quam igitur a me rationem, inquit, Cotta, desideras?
 Et ille: Quadripertita, inquit, fuit divisio tua, primum
 ut velles docere deos esse, deinde quales essent, tum
 30 ab iis mundum regi, postremo consulere eos rebus
 humanis. Haec, si recte memini, partitio fuit. Rectis-
 sume, inquit Balbus; sed expecto, quid requiras.

Tum Cotta: Primum quidque videamus, inquit; et, 7
 si id est primum, quod inter omnis nisi admodum
 35 impios convenit, mihi quidem ex animo excuti non
 potest, esse deos, id tamen ipsum, quod mihi per-
 suasum est auctoritate maiorum, cur ita sit, nihil tu

me doces. Quid est, inquit Balbus, si tibi persuasum est, cur a me velis discere? Tum Cotta: Quia sic adgredior, inquit, ad hanc disputationem, quasi nihil unquam audierim de dis immortalibus, nihil cogitaverim; rudem me et integrum discipulum accipe et ea, 5
 8 quae requiro, doce. Dic igitur, inquit, quid requiras. Egone? primum illud, cur, quod in ista partitione ne egere quidem oratione dixisses, quod esset perspicuum et inter omnis constaret, de eo ipso tam multa dixeris. Quia te quoque, inquit, animadverti, Cotta, saepe, 10
 cum in foro diceres, quam plurimis posses argumentis onerare iudicem, si modo eam facultatem tibi daret causa. Atque hoc idem et philosophi faciunt et ego, ut potui, feci. Tu autem, qui id quaeris, similiter facis, ac si me roges, cur te duobus contuear oculis 15
 et non altero coniveam, cum idem uno adsequi possim. Tum Cotta: Quam simile istud sit, inquit, tu videris. Nam ego neque in causis, si quid est evidens, de quo inter omnis conveniat, argumentari soleo; perspicuitas enim argumentatione elevatur; nec, 20
 si id facerem in causis forensibus, idem facerem in hac subtilitate sermonis. Cur coniveres autem altero oculo, causa non esset, cum idem obtutus esset amborum, et cum rerum natura, quam tu sapientem esse vis, duo lumina ab animo ad oculos perforata nos habere voluisset. Sed quia non confidebas tam esse id perspicuum, quam tu velles, propterea multis argumentis deos esse docere voluisti. Mihi enim unum sat erat, ita nobis maiores nostros tradidisse. Sed tu 30
 10 auctoritates contemnis, ratione pugnans. Patere igitur rationem meam cum tua ratione contendere. Adfers haec omnia argumenta, cur di sint, remque mea sententia minime dubiam argumentando dubiam facis. Mandavi enim memoriae non numerum solum, sed etiam ordinem argumentorum tuorum. Primum fuit, 35
 cum caelum suspexissemus, statim nos intellegere esse aliquod numen, quo haec regantur. Ex hoc illud etiam:

Aspice hoc sublime candens, quem invocant omnes Iovem.

Quasi vero quisquam nostrum istum potius quam Ca- 11
 pitolinum Iovem appellet aut hoc perspicuum sit constetque inter omnis, eos esse deos, quos tibi Vel-
 5 leius multique praeterea ne animantis quidem esse concedant. Grave etiam argumentum tibi videbatur, quod opinio de dis immortalibus et omnium esset et cotidie cresceret. Placet igitur tantas res opinione stultorum iudicari, vobis praesertim, qui illos insanos
 10 esse dicatis? At enim praesentis videmus deos, ut apud Regillum Postumius, in Salaria Vatinus; nescio quid etiam de Locrorum apud Sagram proelio. Quos igitur tu Tyndaridas appellabas, id est homines homine natos, et quos Homerus, qui recens ab illorum
 15 aetate fuit, sepultos esse dicit Lacedaemone, eos tu cantheriis albis nullis calonibus ob viam Vatinio venisse existimas et victoriam populi Romani Vatinio potius, homini rustico, quam M. Catoni, qui tum erat princeps, nuntiavisse? Ergo et illud in silice, quod
 20 hodie apparet apud Regillum tamquam vestigium ungulae, Castoris equi credis esse? Nonne mavis illud credere, quod probari potest, animos praeclarorum hominum, quales isti Tyndaridae fuerunt, divinos esse et aeternos, quam eos, qui semel cremati essent, equitare et in acie pugnare potuisse? aut, si hoc fieri potuisse dicis, doceas oportet, quo modo, nec fabellas aniles proferas. Tum Lucilius: An tibi, inquit, fabellae 13
 videntur? Nonne ab A. Postumio aedem Castori et Polluci in foro dedicatam, nonne senatus consultum
 30 de Vatinio vides? Nam de Sagra Graecorum etiam est volgare proverbium, qui, quae adfirmant, certiora esse dicunt quam illa, quae apud Sagram. His igitur auctoribus nonne debes moveri? Tum Cotta: Rumoribus, inquit, mecum pugnans, Balbe, ego autem a te
 35 rationes requiro...

Sequuntur, quae futura sunt. Effugere enim nemo 6
 14

id potest, quod futurum est. Saepe autem ne utile quidem est scire, quid futurum sit; miserum est enim nihil proficientem angi nec habere ne spei quidem extremum et tamen commune solacium, praesertim cum vos iidem fato fieri dicatis omnia, quod autem semper ex omni aeternitate verum fuerit, id esse fatum. Quid igitur iuvat aut quid adfert ad cavendum scire aliquid futurum, cum id certe futurum sit? Unde porro ista divinatio? Quis invenit fissum iecoris? quis cornicis cantum notavit, quis sortis? quibus ego credo, nec possum Atti Navii, quem commemorabas, lituum contemnere. Sed qui ista intellecta sint, a philosophis debeo discere, praesertim cum plurimis de rebus divini isti mentiantur. At medici quoque (ita enim dicebas) saepe falluntur. Quid simile medicina, cuius ego rationem video, et divinatio, quae unde oriatur, non intellego? Tu autem etiam Deciorum devotionibus placatos deos esse censes. Quae fuit eorum tanta iniquitas, ut placari populo Romano non possent, nisi viri tales occidissent? Consilium illud imperatorium fuit, quod Graeci *στρατήγημα* appellant, sed eorum imperatorum, qui patriae consulerent, vitae non parcerent; rebantur enim fore ut exercitus imperatorem equo incitato se in hostem inmittentem persequeretur, id quod evenit. Nam Fauni vocem equidem numquam audivi; tibi, si audivisse te dicis, credam, etsi Faunus omnino quid sit nescio. Non igitur adhuc, quantum quidem in te est, Balbe, intellego deos esse, quos equidem credo esse; sed nihil docent Stoici. Nam Cleanthes, ut dicebas, quattuor modis formatas in animis hominum putat deorum esse notiones. Unus is modus est, de quo satis dixi, qui est susceptus ex praesensione rerum futurarum, alter ex perturbationibus tempestatum et reliquis motibus, tertius ex commoditate rerum, quas percipimus, et copia, quartus ex astrorum ordine caelique constantia. De praesensione diximus. De perturbationibus caelestibus et maritimis

et terrenis non possumus dicere, cum ea fiant, non esse multos, qui illa metuant et a dis immortalibus fieri existiment; sed non id quaeritur, sintne aliqui, qui deos esse putent, di utrum sint necne sint, quaeritur. Nam reliquae causae, quas Cleanthes adfert, quarum una est de commodorum, quae capimus, copia, altera de temporum ordine caelique constantia, tum tractabuntur a nobis, cum disputabimus de providentia deorum, de qua plurima a te, Balbe, dicta sunt; eodemque illa etiam differemus, quod Chrysippum dicere aiebas, quoniam esset aliquid in rerum natura, quod ab homine effici non posset, esse aliquid homine melius, quaeque in domo pulchra cum pulchritudine mundi comparabas, et cum totius mundi convenientiam consensumque adferebas, Zenonisque brevis et acutulas conclusiones in eam partem sermonis, quam modo dixi, differemus, eodemque tempore illa omnia, quae a te, physice, dicta sunt de vi ignea deque eo calore, ex quo omnia generari dicebas, loco suo quaerentur, omniaque, quae a te nudius tertius dicta sunt, cum docere velles deos esse, quare et mundus universus et sol et luna et stellae sensum ac mentem haberent, in idem tempus reservabo. A te autem idem illud etiam atque etiam quaeram, quibus rationibus tibi persuadeas deos esse. Tum Balbus: Equidem attulisse rationes mihi videor, sed eas tu ita refellis, ut, cum me interrogaturus esse videare et ego me ad respondendum compararim, repente avertas orationem nec des respondendi locum. Itaque maximae res tacitae praeterierunt, de divinatione, de fato, quibus de quaestionibus tu quidem strictim, nostri autem multa solent dicere, sed ab hac ea quaestione, quae nunc in manibus est, separantur. Quare, si videtur, noli agere confuse, ut hoc explicemus hac disputatione, quod quaeritur. Optime, inquit Cotta. Itaque quoniam quattuor in partes totam quaestionem divisisti de primaque diximus, consideremus secundam; quae mihi talis videtur

fuisse, ut, cum ostendere velles, quales di essent, ostenderes nullos esse. A consuetudine enim oculorum animum abducere difficillimum dicebas, sed, cum deo nihil praestantius esset, non dubitabas, quin mundus esset deus, quo nihil in rerum natura melius 5 esset. Modo possemus eum animantem cogitare vel 21 potius, ut cetera oculis, sic animo hoc cernere! Sed cum mundo negas quicquam esse melius, quid dicis melius? Si pulchrius, adsentior; si aptius ad utilitates nostras, id quoque adsentior; sin autem id dicis, 10 nihil esse mundo sapientius, nullo modo prorsus adsentior, non quod difficile sit mentem ab oculis sevocare, sed quo magis sevo, eo minus id, quod tu 9 vis, possum mente comprehendere. Nihil est mundo melius in rerum natura. Ne in terris quidem urbe 15 nostra; num igitur idcirco in urbe esse rationem, cogitationem, mentem putas? aut, quoniam non sit, num idcirco existimas formicam anteponendam esse huic pulcherrumae urbi, quod in urbe sensus sit nullus, in formica non modo sensus, sed etiam mens, 20 ratio, memoria? Videre oportet, Balbe, quid tibi 22 concedatur, non te ipsum, quod velis, sumere. Istum enim locum totum illa vetus Zenonis brevis et, ut tibi videbatur, acuta conclusio dilatavit. Zeno enim ita concludit: 'Quod ratione utitur, id melius est quam 25 id, quod ratione non utitur; nihil autem mundo melius; 23 ratio igitur mundus utitur.' Hoc si placet, iam efficies, ut mundus optime librum legere videatur. Zenonis enim vestigiis hoc modo rationem poteris concludere: 'Quod litteratum est, id est melius, quam 30 quod non est litteratum; nihil autem mundo melius; litteratus igitur est mundus.' Isto modo etiam disertus et quidem mathematicus, musicus, omni denique doctrina eruditus, postremo philosophus erit mundus. Saepe dixi nihil fieri nisi ex eo, nec illam vim esse 35 naturae, ut sui dissimilia posset effingere; concedam non modo animantem et sapientem esse mundum, sed

fidicinem etiam et tubicinem, quoniam earum quoque artium homines ex eo procreantur? Nihil igitur adfert pater iste Stoicorum, quare mundum ratione uti putemus, ne cur animantem quidem esse. Non est igitur 5 mundus deus, et tamen nihil est eo melius; nihil est enim eo pulchrius, nihil salutaris nobis, nihil ornatus aspectu motuque constantius. Quodsi mundus universus non est deus, ne stellae quidem, quas tu innumera- 10 bilis in deorum numero reponebas, quarum te cursus aequabiles aeternique delectabant, nec mehercule iniuria; sunt enim admirabili incredibilique constantia. Sed non omnia, Balbe, quae cursus certos et constantis 24 habent, ea deo potius tribuenda sunt quam naturae. Quid Chalcidico Euripo in motu identidem recipro- 10 cando putas fieri posse constantius? quid freto Sici- 15 lienisi? quid Oceani fervore illis in locis,

Europam Libyamque rapax ubi dividit unda?

Quid? aestus maritimi vel Hispanienses vel Britannici eorumque certis temporibus vel accessus vel recessus 20 sine deo fieri non possunt? Vide, quaeso, si omnis motus omniaque, quae certis temporibus ordinem suum conservant, divina dicimus, ne tertianas quoque febres et quartanas divinas esse dicendum sit, quarum rever- 25 sione et motu quid potest esse constantius? Sed omnium talium rerum ratio reddenda est. Quod vos 25 cum facere non potestis, tamquam in aram confugitis ad deum.

Et Chrysippus tibi acute dicere videbatur, homo sine dubio versutus et callidus (versutos eos appello, 30 quorum celeriter mens versatur, callidos autem, quorum, tamquam manus opere, sic animus usu concaluit); is igitur: 'Si aliquid est', inquit, 'quod homo efficere non possit, qui id efficit, melior est homine; homo autem haec, quae in mundo sunt, efficere non 35 potest; qui potuit igitur, is praestat homini; homini autem praestare quis possit nisi deus? est igitur

deus.' Haec omnia in eodem, quo illa Zenonis, errore
 26 versantur. Quid enim sit melius, quid praestabilius,
 quid inter naturam et rationem intersit, non distin-
 guitur. Idemque, si dei non sint, negat esse in omni
 natura quicquam homine melius; id autem putare 5
 quemquam hominem, nihil homine esse melius, sum-
 mae adrogantiae censet esse. Sit sane adrogantis
 pluris se putare quam mundum; at illud non modo
 non adrogantis, sed potius prudentis, intellegere se
 habere sensum et rationem, haec eadem Orionem et
 Caniculam non habere. Et: 'Si domus pulchra sit,
 intellegamus eam dominis', inquit, 'aedificatam esse,
 non muribus; sic igitur mundum deorum domum ex-
 istimare debemus.' Ita prorsus existimarem, si illum
 aedificatum esse, non (quem ad modum docebo) a 15
 natura conformatum putarem.

11 At enim quaerit apud Xenophontem Socrates, unde
 27 animum arripuerimus, si nullus fuerit in mundo. Et
 ego quaero, unde orationem, unde numeros, unde can-
 tus; nisi vero loqui solem cum luna putamus, cum 20
 propius accesserit, aut ad harmoniam canere mundum,
 ut Pythagoras existimat. Naturae ista sunt, Balbe,
 naturae non artificiose ambulantis, ut ait Zeno, (quod
 quidem quale sit, iam videbimus) sed omnia cientis
 28 et agitantis motibus et mutationibus suis. Itaque illa 25
 mihi placebat oratio de convenientia consensuque na-
 turae, quam quasi cognatione continuata conspirare
 dicebas. Illud non probabam, quod negabas id acci-
 dere potuisse, nisi ea uno divino spiritu contineretur.
 Illa vero cohaeret et permanet naturae viribus, non 30
 deorum, estque in ea iste quasi consensus, quam *συμ-
 πάθειαν* Graeci vocant; sed ea, quo sua sponte maior
 est, eo minus divina ratione fieri existimanda est.

12 Illa autem, quae Carneades adferebat, quem ad
 29 modum dissolvitis? si nullum corpus immortale sit, 35
 nullum esse corpus sempiternum; corpus autem im-
 mortale nullum esse, ne individuum quidem, nec quod

dirimi distrahive non possit. Cumque omne animal
 patibilem naturam habeat, nullum est eorum, quod
 effugiat accipiendi aliquid extrinsecus, id est quasi
 ferendi et patiendi, necessitatem, et, si omne animal
 5 tale est, immortale nullum est. Ergo itidem, si omne
 animal secari ac dividi potest, nullum est eorum in-
 dividuum, nullum aeternum; atqui omne animal ad
 accipiendam vim externam et ferendam paratum est;
 mortale igitur omne animal et dissolubile et dividuum
 10 sit necesse est. Ut enim, si omnis cera commutabilis 30
 esset, nihil esset cereum, quod commutari non posset,
 item nihil argenteum, nihil aëneum, si commutabilis
 esset natura argenti et aeris: similiter igitur, si omnia
 [quae sunt], e quibus cuncta constant, mutabilia sunt,
 15 nullum corpus esse potest non mutabile; mutabilia
 autem sunt illa, ex quibus omnia constant, ut vobis
 videtur; omne igitur corpus mutabile est. At si esset
 corpus aliquod immortale, non esset omne mutabile;
 ita efficitur, ut omne corpus mortale sit. Etenim
 20 omne corpus aut aqua aut aër aut ignis aut terra
 est aut id, quod est concretum ex his aut ex aliqua
 parte eorum; horum autem nihil est, quin intereat.
 Nam et terrenum omne dividitur, et umor ita mollis 31
 est, ut facile premi conlidique possit; ignis vero et
 25 aër omni pulsu facillime pellitur naturaque cedens
 est maxime et dissupabilis. Praetereaque omnia haec
 tum intereunt, cum in naturam aliam convertuntur,
 quod fit, cum terra in aquam se vertit, et cum ex
 aqua oritur aër, ex aëre aether, cumque eadem vicis-
 30 sim retro commeant. Quodsi ea intereunt, e quibus
 constat omne animal, nullum est animal sempiternum.
 Et ut haec omittamus, tamen animal nullum inveniri 13
 potest, quod neque natum umquam sit et semper sit 32
 futurum. Omne enim animal sensus habet; sentit igi-
 35 tur et calida et frigida et dulcia et amara nec potest
 ullo sensu iucunda accipere, non accipere contraria;
 si igitur voluptatis sensum capit, doloris etiam capit;

quod autem dolorem accipit, id accipiat etiam interitum necesse est; omne igitur animal confitendum est esse mortale. Praeterea, si quid est, quod nec voluptatem sentiat nec dolorem, id animal esse non potest; sin autem quid animal est, id illa necesse est sentiat; et, quod ea sentit, non potest esse aeternum, et omne animal sentit; nullum igitur animal aeternum est. Praeterea nullum potest esse animal, in quo non et adpetitio sit et declinatio naturalis; appetuntur autem, quae secundum naturam sunt, declinantur contraria; et omne animal adpetit quaedam et fugit a quibusdam; quod autem refugit, id contra naturam est; et, quod est contra naturam, id habet vim interimenti; omne ergo animal intereat necesse est.

Innumerabilia sunt, ex quibus effici cogique possit nihil esse, quod sensum habeat, quin id intereat; etenim ea ipsa, quae sentiuntur, ut frigus, ut calor, ut voluptas, ut dolor, ut cetera, cum amplificata sunt, interimunt; nec ullum animal est sine sensu; nullum igitur animal aeternum est. Etenim aut simplex est natura animantis, ut vel terrena sit vel ignea vel animalis vel umida (quod quale sit, ne intellegi quidem potest), aut concreta ex pluribus naturis, quarum suum quaeque locum habeat, quo naturae vi feratur, alia infimum, alia summum, alia medium. Haec ad quoddam tempus cohaerere possunt, semper autem nullo modo possunt; necesse est enim in suum quaeque locum natura rapiatur. Nullum igitur animal est sempiternum.

Sed omnia vestri, Balbe, solent ad igneam vim referre Heraclitum, ut opinor, sequentes, quem ipsum non omnes interpretantur uno modo; qui quoniam quid diceret intellegi noluit, omittamus; vos autem ita dicitis, omnem vim esse igneam, itaque et animantis, cum calor defecerit, tum interire, et in omni natura rerum id vivere, id vigere, quod caleat. Ego autem non intellego, quo modo calore extincto cor-

pora intereant, non intereant umore aut spiritu amisso, praesertim cum intereant etiam nimio calore. Quam ob rem id quidem commune est de calido; verum tamen videamus exitum. Ita voltis, opinor, nihil esse animal intrinsecus in natura atque mundo praeter ignem. Qui magis quam praeter animam, unde animantium quoque constet animus, ex quo animal dicitur? Quo modo autem hoc, quasi concedatur, sumitis, nihil esse animum nisi ignem? probabilius enim videtur tale quiddam esse animum, ut sit ex igni atque anima temperatum. Quodsi ignis ex sese ipse animal est nulla se alia admiscente natura, quoniam is, cum inest in corporibus nostris, efficit, ut sentiamus, non potest ipse esse sine sensu. Rursus eadem dici possunt: Quidquid est enim, quod sensum habeat, id necesse est sentiat et voluptatem et dolorem; ad quem autem dolor veniat, ad eundem etiam interitum venire. Ita fit, ut ne ignem quidem efficere possitis aeternum. Quid enim? non eisdem vobis placet omnem ignem pastus indigere nec permanere ullo modo posse, nisi alatur? ali autem solem, lunam, reliqua astra aquis, alia dulcibus, alia marinis? Eamque causam Cleanthes adfert, cur se sol referat nec longius progrediat solstitiali orbi itemque brumali, ne longius discedat a cibo. Hoc totum quale sit, mox; nunc autem concludatur illud: quod interire possit, id aeternum non esse natura; ignem autem interiturum esse, nisi alatur; non esse igitur natura ignem sempiternum.

Qualem autem deum intellegere nos possumus nulla virtute praeditum? Quid enim? prudentiamne deo tribuamus, quae constat ex scientia rerum bonarum et malarum et nec bonarum nec malarum? Cui mali nihil est nec esse potest, quid huic opus est dilectu bonorum et malorum? quid autem ratione? quid intelligentia? quibus utimur ad eam rem, ut apertis obscura adsequamur; at obscurum deo nihil potest esse. Nam iustitia, quae suum cuique distribuit, quid per-

tinet ad deos? hominum enim societas et communitas, ut vos dicitis, iustitiam procreavit. Temperantia autem constat ex praetermittendis voluptatibus corporis, cui si locus in caelo est, est etiam voluptatibus. Nam fortis deus intellegi qui potest? in dolore? an in labore? an in periculo? quorum deum nihil attingit.

39 Nec ratione igitur utentem nec virtute ulla praeditum deum intellegere qui possumus? Nec vero volgi atque imperitorum inscitiam despiciere possum, cum ea considero, quae dicuntur a Stoicis; sunt enim illa imperitorum: pisces Syri venerantur, omne fere genus bestiarum Aegyptii consecraverunt; iam vero in Graecia multos habent ex hominibus deos, Alabandum Alabandis, Tenedii Temen, Leucotheam, quae fuit Ino, et eius Palaemonem filium cuncta Graecia, Herculem, 15 Aesculapium, Tyndaridas; Romulum nostri aliosque compluris, quos quasi novos et adscripticios cives in caelum receptos putant. Haec igitur indocti; quid vos philosophi? qui meliora? Omitto illa; sunt enim praeclara: sit sane deus ipse mundus. Hoc credo 20 illud esse

sublime candens, quem invocant omnes
Iovem.

Quare igitur pluris adiungimus deos? quanta autem est eorum multitudo! Mihi quidem sane multi videntur. Singulas enim stellas numeras deos eosque aut 25 beluarum nomine appellas, ut Capram, ut Nepam, ut Taurum, ut Leonem, aut rerum inanimatarum, ut 41 Argo, ut Aram, ut Coronam. Sed ut haec concedantur, reliqua qui tandem non modo concedi, sed omnino intellegi possunt? Cum fruges Cererem, vinum 30 Liberum dicimus, genere nos quidem sermonis utimur usitato, sed eequem tam amentem esse putas, qui illud, quo vescatur, deum credat esse? Nam quos ab hominibus pervenisse dicis ad deos, tu reddes rationem, quem ad modum id fieri potuerit aut cur fieri 35

desierit, et ego discam libenter. Quo modo nunc quidem est, non video, quo pacto ille, cui 'in monte Oetaeo illatae lampades fuerint', ut ait Accius, 'in domum aeternam patris' ex illo ardore pervenerit; quem tamen Homerus apud inferos conveniri facit ab Ulixo, sicut ceteros, qui excesserant vita. Quamquam, quem potissimum Herculem colamus, scire 42 sane velim; pluris enim tradunt nobis ii, qui interiores scrutantur et reconditas litteras, antiquissimum Iove natum, sed item Iove antiquissimo; nam Ioves quoque pluris in priscis Graecorum litteris invenimus. Ex eo igitur et Lysithoë est is Hercules, quem concertavisse cum Apolline de tripode accepimus. Alter traditur Nilo natus Aegyptius, quem aiunt Phrygias 15 litteras conscripsisse. Tertius est ex Idaeis Digitis, cui inferias adferunt. Quartus Iovis est et Asteriae, Latonae sororis, qui Tyri maxime colitur, cuius Karthaginem filiam ferunt. Quintus in India, qui Belus dicitur. Sextus hic ex Alemena, quem Iuppiter genuit, sed tertius Iuppiter, quoniam, ut iam docebo, pluris Ioves etiam accepimus.

Quando enim me in hunc locum deduxit oratio, 17 docebo meliora me didicisse de colendis dis immortalibus iure pontificio et more maiorum capedunculis 43 iis, quas Numa nobis reliquit, de quibus in illa aureola oratiuncula dicit Laelius, quam rationibus Stoicorum. Si enim vos sequar, dic, quid ei respondeam, qui me sic roget: Si di sunt, suntne etiam Nymphae deae? si Nymphae, Panisci etiam et Satyri? Hi autem non sunt; ne Nymphae [deae] quidem igitur? At earum templa sunt publice vota et dedicata. Ne ceteri quidem ergo di, quorum templa sunt dedicata? Age porro, Iovem et Neptunum deum numeras; ergo etiam Orcus, frater eorum, deus, et illi, qui fluere 35 apud inferos dicuntur, Acheron, Cocytus, Pyriphlegethon, tum Charon, tum Cerberus di putandi. At id 44 quidem repudiandum. Ne Orcus quidem igitur. Quid

dicitis ergo de fratribus? Haec Carneades aiebat, non ut deos tolleret (quid enim philosopho minus conveniens?), sed ut Stoicos nihil de dis explicare convinceret; itaque insequabatur. Quid enim? aiebat, si hi fratres sunt in numero deorum, num de patre eorum Saturno negari potest, quem vulgo maxime colunt ad occidentem? Qui si est deus, patrem quoque eius Caelum esse deum confitendum est. Quod si ita est, Caeli quoque parentes di habendi sunt, Aether et Dies, eorumque fratres et sorores, qui a genealogis antiquis sic nominantur, Amor, Dolus, Metus, Labor, Invidentia, Fatum, Senectus, Mors, Tenebrae, Miseria, Querella, Gratia, Fraus, Pertinacia, Parcae, Hesperides, Somnia, quos omnis Erebo et Nocte natos ferunt. Aut igitur haec monstra pro banda sunt aut prima illa tollenda. Quid? Apollinem, Vulcanum, Mercurium, ceteros deos esse dices, de Hercule, Aesculapio, Libero, Castore, Polluce dubitabis? At hi quidem coluntur aequae atque illi, apud quosdam etiam multo magis. Ergo hi dei sunt habendi mortalibus nati matribus? Quid? Aristaeus, qui olivae dicitur inventor, Apollinis filius, Theseus Neptuni, reliqui, quorum patres di, non erunt in deorum numero? Quid, quorum matres? Opinor, etiam magis. Ut enim iure civili, qui est matre libera, liber est, item iure naturae, qui dea matre est, deus sit necesse est. Itaque Achillem Astypalaeenses insulani sanctissime colunt; qui si deus est, et Orpheus et Rhesus di sunt, Musa matre nati, nisi forte maritumae nuptiae terrenis anteponuntur. Si hi di non sunt, quia nusquam coluntur, quo modo illi sunt? Vide igitur, ne virtutibus hominum isti honores habeantur, non immortalitatibus; quod tu quoque, Balbe, visus es dicere. Quo modo autem potes, si Latonam deam putas, Hecatam non putare, quae matre Asteria est, sorore Latonae? An haec quoque dea est? vidimus enim eius aras delubraque in Graecia. Sin haec dea est, cur non Eu-

menides? Quae si deae sunt, quarum et Athenis fanum est et apud nos, ut ego interpretor, lucus Furiarum, Furiae deae sunt, speculatrices, credo, et vindices facinorum et sceleris. Quodsi tales dei sunt, ut rebus humanis intersint, Natio quoque dea putanda est, cui cum fana circumimus in agro Ardeati, rem divinam facere solemus; quae quia partus matronarum tueatur, a nascentibus Natio nominata est. Ea si dea est, di omnes illi, qui commemorabantur a te, Honos, Fides, Mens, Concordia, ergo etiam Spes, Moneta omniaque, quae cogitatione nobismet ipsi possumus fingere. Quod si veri simile non est, ne illud quidem est, haec unde fluxerunt. Quid autem dicis, si di sunt illi, quos colimus et accepimus, cur non eodem in genere Serapim Isimque numeremus? quod si facimus, cur barbarorum deos repudiemus? Boves igitur et equos, ibis, accipitres, aspidas, crocodilos, pisces, canes, lupos, faelis, multas praeterea beluas in deorum numerum reponemus. Quae si reiciamus, illa quoque, unde haec nata sunt, reiciemus. Quid deinde? Ino dea ducetur et *Λευκοθέα* a Graecis, a nobis Matuta dicitur, cum sit Cadmi filia, Circe autem et Pasiphaë et Aeeta e Perseide, Oceani filia, nati, patre Sole, in deorum numero non habebuntur? quamquam Circen quoque coloni nostri Circeienses religiose colunt. Ergo hanc deam duces? quid Medae respondebis, quae duobus avis, Sole et Oceano, Aeeta patre, matre Idyia procreata est? quid huius Absyrto fratri, qui est apud Pacuvium Aegialeus? sed illud nomen veterum litteris usitatus. Qui si di non sunt, vereor, quid agat Ino; haec enim omnia ex eodem fonte fluxerunt. An Amphiarus erit deus et Trophonius? Nostri quidem publicani, cum essent agri in Boeotia deorum immortalium excepti lege censoria, negabant immortalis esse ullos, qui aliquando homines fuissent. Sed si sunt hi di, est certe Erechtheus, cuius Athenis et delubrum vidimus et sacerdotem. Quem si deum facimus, quid

aut de Codro dubitare possumus aut de ceteris, qui pugnantes pro patriae libertate ceciderunt? quod si probabile non est, ne illa quidem superiora, unde haec manant, probanda sunt. Atque in plerisque civitatibus intellegi potest augendae virtutis gratia, quo libentius rei publicae causa periculum adiret optimus quisque, virorum fortium memoriam honore deorum immortalium consecratam. Ob eam enim ipsam causam Erechtheus Athenis filiaeque eius in numero deorum sunt; itemque † Leonaticum est delubrum Athenis, quod Leocorion nominatur. Alabandenses quidem sanctius Alabandum colunt, a quo est urbs illa condita, quam quemquam nobilium deorum; apud quos non inurbane Stratonicus, ut multa, cum quidam ei molestus Alabandum deum esse confirmaret, Herculem negaret: 'Ergo', inquit, 'mihi Alabandus, tibi Hercules sit iratus!' Illa autem, Balbe, quae tu a caelo astrisque ducebas, quam longe serpent, non vides? Solem deum esse Lunamque, quorum alterum Apollinem Graeci, alteram Dianam putant. Quodsi Luna dea est, ergo etiam Lucifer ceteraque errantes numerum deorum obtinebunt; igitur etiam inerrantes. Cur autem Arqui species non in deorum numero reponatur? est enim pulcher; et ob eam causam, quia speciem habeat admirabilem, Thaumante dicitur *Iris* esse nata. Cuius si divina natura est, quid facies nubibus? Arcus enim ipse e nubibus efficitur quodam modo coloratis; quarum una etiam Centauros peperisse dicitur. Quodsi nubes rettuleris in deos, referendae certe erunt tempestates, quae populi Romani ritibus consecratae sunt. Ergo imbres, nimbi, procellae, turbines dei putandi. Nostri quidem duces mare ingredienti immolare hostiam fluctibus consuerunt. Iam si est Ceres a gerendo (ita enim dicebas), terra ipsa dea est et ita habetur; quae est enim alia Tellus? Sin terra, mare etiam, quem Neptunum esse dicebas; ergo et flumina et fontes. Itaque et

Fontis delubrum Maso ex Corsica dedicavit, et in augurum precatione Tiberinum, Spinonem, Almonem, Nodinum, alia propinquorum fluminum nomina videmus. Ergo hoc aut in immensum serpet, aut nihil horum recipiemus, nec illa infinita ratio superstitionis probabitur. Nihil ergo horum probandum est.

Dicamus igitur, Balbe, oportet contra illos etiam, qui hos deos ex hominum genere in caelum translatos non re, sed opinione esse dicunt, quos auguste omnes sancteque veneramur. Principio Ioves tres numerant ii, qui theologi nominantur, ex quibus primum et secundum natos in Arcadia, alterum patre Aethere, ex quo etiam Proserpinam natam ferunt et Liberum, alterum patre Caelo, qui genuisse Minervam dicitur, quam principem et inventricem belli ferunt, tertium Cretensem, Saturni filium, cuius in illa insula sepulcrum ostenditur. *Διόσχορον* etiam apud Graecos multis modis nominantur. Primi tres, qui appellantur Anaces Athenis, ex rege Iove antiquissimo et Proserpina nati, Tritopatreus, Eubuleus, Dionysus, secundi Iove tertio nati et Leda, Castor et Pollux, tertii dicuntur a non nullis Alco et Melampus et Tmolus, Atrei filii, qui Pelope natus fuit. Iam Musae primae quattuor Iove altero natae, Thelxinoë, Aeode, Arche, Melete, secundae Iove tertio et Mnemosyne procreatae novem, tertiae Piero natae et Antiopa, quas Pieridas et Pierias solent poëtae appellare, isdem nominibus et eodem numero, quo proximae superiores. Cumque tu Solem, quia solus esset, appellatum esse dicas, Soles ipsi quam multi a theologis proferuntur! Unus eorum Iove natus, nepos Aetheris, alter Hyperione, tertius Volcano, Nili filio, cuius urbem Aegyptii volunt esse eam, quae Heliopolis appellatur, quartus is, quem heroicis temporibus Acantho Rhodi peperisse dicitur, . . . Ialysi, Camiri, Lindi, Rhodi, quintus, qui Colchis fertur Aetam et Circam procreavisse. Volcani item complures, primus Caelo natus, ex quo et

Minerva Apollinem eum, cuius in tutela Athenas antiqui historici esse voluerunt, secundus Nilo natus, Phthas, ut Aegyptii appellant, quem custodem esse Aegypti volunt, tertius ex tertio Iove et Iunone, qui Lemni fabricae traditur praefuisse, quartus Memalio natus, qui tenuit insulas propter Siciliam, quae Volcaniae nominabantur. Mercurius unus Caelo patre, 56 Die matre natus, cuius obscenius excitata natura traditur, quod aspectu Proserpinae commotus sit, alter Valentis et Coronidis filius, is qui sub terris habetur 10 idem Trophonius, tertius Iove tertio natus et Maia, ex quo et Penelopa Pana natum ferunt, quartus Nilo patre, quem Aegyptii nefas habent nominare, quintus, quem colunt Pheneatae, qui Argum dicitur interemisse 15 ob eamque causam Aegyptum profugisse atque Aegyptiis leges et litteras tradidisse. Hunc Aegyptii Theuth appellant, eodemque nomine anni primus mensis apud 57 eos vocatur. Aesculapiorum primus Apollinis, quem Arcades colunt, qui specillum invenisse primusque 20 volnus dicitur obligavisse, secundus secundi Mercurii frater; is fulmine percussus dicitur humatus esse Cynosuris; tertius Arsippi et Arsinoae, qui primus purgationem alvi dentisque evulsionem, ut ferunt, invenit, cuius in Arcadia non longe a Lusio flumine sepulcrum 23 et lucus ostenditur. Apollinum antiquissimus is, quem paulo antea e Vulcano natum esse dixi, custodem Athenarum, alter Corybantis filius, natus in Creta, cuius de illa insula cum Iove ipso certamen fuisse traditur, tertius Iove tertio natus et Latona, quem ex Hyperboreis Delphos ferunt advenisse, quartus in Arcadia, quem Arcades *Νόμιον* appellant, quod 30 ab eo se leges ferunt accepisse. Dianae item plures, prima Iovis et Proserpinae, quae pinnatum Cupidinem genuisse dicitur, secunda notior, quam Iove tertio et Latona natam accepimus, tertiae pater Upis traditur, 35 Glauce mater; eam saepe Graeci Upim paterno nomine appellant. Dionysos multos habemus, primum

Iove et Proserpina natum, secundum Nilo, qui Nysam dicitur interemisse, tertium Cabiro patre, eumque regem Asiae praefuisse dicunt, cui Sabazia sunt instituta, quartum Iove et Luna, cui sacra Orphica putantur confici, quintum Niso natum et Thyone, a quo 5 Trieterides constitutae putantur. Venus prima Caelo 59 et Die nata, cuius Elide delubrum vidimus, altera spuma procreata, ex qua et Mercurio Cupidinem secundum natum accepimus, tertia Iove nata et Diona, 10 quae nupsit Vulcano, sed ex ea et Marte natus Anteros dicitur, quarta Syria Cyproque concepta, quae Astarte vocatur, quam Adonidi nupsisse proditum est. Minerva prima, quam Apollinis matrem supra diximus, secunda orta Nilo, quam Aegyptii Saïtae colunt, 15 tertia illa, quam a Iove generatam supra diximus, quarta Iove nata et Coryphe, Oceani filia, quam Arcades *Κορύβαν* nominant et quadrigarum inventricem ferunt, quinta Pallantis, quae patrem dicitur interemisse 20 virginitatem suam violare conantem, cui pinnarum talaria adfigunt. Cupido primus Mercurio et Diana 60 prima natus dicitur, secundus Mercurio et Venere secunda, tertius, qui idem est Anteros, Marte et Venere tertia. Atque haec quidem aliaque eius modi ex vetere Graeciae fama collecta sunt, quibus intellegis 25 resistendum esse, ne perturbentur religiones. Vestri autem non modo haec non refellunt, verum etiam confirmant interpretando, quorsum quidque pertineat. Sed eo iam, unde huc digressi sumus, revertamur. 24

Num censes igitur subtiliore ratione opus esse ad 61
30 haec refellenda? Nam mentem, fidem, spem, virtutem, honorem, victoriam, salutem, concordiam ceteraque eius modi rerum vim habere videmus, non deorum. Aut enim in nobismet insunt ipsis, ut mens, ut spes, ut fides, ut virtus, ut concordia, aut optandae nobis 35 sunt, ut honos, ut salus, ut victoria; quarum rerum utilitatem video, video etiam consecrata simulacra; quare autem in iis vis deorum insit, tum intellegam,

cum cognovero. Quo in genere vel maxime est Fortuna numeranda, quam nemo ab inconstantia et temeritate seiunget, quae digna certe non sunt deo.

62 Iam vero quid vos illa delectat explicatio fabularum et enodatio nominum? Exsectum a filio Caelum, vinc-
tum itidem a filio Saturnum, haec et alia generis eiusdem ita defenditis, ut ii, qui ista finxerunt, non modo non insani, sed etiam fuisse sapientes videantur. In enodandis autem nominibus, quod miserandum sit, laboratis. Saturnus, quia se saturat annis, Mavors,¹⁰ quia magna vertit, Minerva, quia minuit aut quia minatur, Venus, quia venit ad omnia, Ceres a gerendo. Quam periculosa consuetudo! In multis enim nominibus haerebitis. Quid Veiovi facies, quid Volcano? quamquam, quoniam Neptunum a nando appellatum¹⁵ putas, nullum erit nomen, quod non possis una littera explicare unde ductum sit; in quo quidem magis tu

63 mihi natare visus es quam ipse Neptunus. Magnam molestiam suscepit et minime necessariam primus Zeno, post Cleanthes, deinde Chrysippus, commenticiarum²⁰ fabularum reddere rationem, vocabulorum, cur quidque ita appellatum sit, causas explicare. Quod cum facitis, illud profecto confitemini, longe aliter se rem habere, atque hominum opinio sit; eos enim, qui di appellatur, rerum naturas esse, non figuras deorum.²⁵

25 Qui tantus error fuit, ut perniciosius etiam rebus non modo nomen deorum tribueretur, sed etiam sacra constituerentur. Febris enim fanum in Palatio et *Orbonae ad aedem Larum et aram Malae Fortunae Es-*

64 *quilliis consecratam* videmus. Omnis igitur talis a³⁰ philosophia pellatur error, ut, cum de dis immortalibus disputemus, dicamus indigna iis; de quibus habeo ipse quod sentiam, non habeo autem quod tibi adsentiar. Neptunum esse dicis animum cum intelligentia per mare pertinentem, idem de Cerere. Istam³⁵ autem intelligentiam aut maris aut terrae non modo comprehendere animo, sed ne suspicione quidem pos-

sum attingere. Itaque aliunde mihi quaerendum est, ut et esse deos, et quales sint di, discere possim; qualis tu eos esse vis . . .

Videamus ea, quae sequuntur, primum deorumne⁶⁵ providentia mundus regatur, deinde consulantne di rebus humanis. Haec enim mihi ex tua partitione restant duo; de quibus, si vobis videtur, accuratius disserendum puto. Mihi vero, inquit Velleius, valde videtur; nam et maiora exspecto et iis, quae dicta sunt, vehementer adsentior. Tum Balbus: Interpellare te, inquit, Cotta, nolo, sed sumemus tempus aliud; efficiam profecto, ut fateare. Sed . . .

Néquaquam istuc ístac ibit; mágna inest certátio.

Nám ut ego illi súpplícarem tánta blandiloquéntia?

15 Parumne ratiocinari videtur et sibi ipsa nefariam pe-²⁶
stem machinari? Illud vero quam callida ratione!⁶⁶

Quí volt esse, quód volt, ita dat sé res, ut operám dabit.

Qui est versus omnium seminator malorum.

Ílle traversa ménte mi hodie trádidit repágula,

20 Quíbus ego iram omném recludam atque ílli perniciém dabo,
Míhi maerores, ílli luctum, exítium illi, exiliúm mihi.

Hanc videlicet rationem, quam vos divino beneficio homini solum tributam dicitis, bestiae non habent.

Videsne igitur, quanto munere deorum simus adfecti?⁶⁷

25 Atque eadem Medea patrem patriamque fugiens:

postquám pater
Ádpropinquat iámque paene ut cónprehendatúr parat,

Púerum interea obtrúncat membraque árti-
culatim dívidit

Pérque agros passím dispergit córpus; id
ea grátia,

Út, dum nati díssipatos ártus captarét pa-
rens,

Ípsa interea effúgeret, illum ut maéror tar-
darét sequi,

Síbi salutem ut fámiliari páreret parriécídio. 5

68 Huic ut scelus, sic ne ratio quidem defuit. Quid? ille
funestas epulas fratri comparans nonne versat huc et
illuc cogitatione rationem?

Maiór mihi moles, máius miscendúmst
malum,

Qui illíus acerbum cór contundam et cón- 10
primam.

27 Nec tamen ille ipse est praetereundus,

Qui nón sat habuit cóniugem inlexe ín stu-
prum,

de quo recte et verissime loquitur Atræus:

... quod re in súmma summum esse ábitror
Períclum, matres cóinquinari régias, 15
Contáminari stírpem ac miscerí genus.

At id ipsum quam callide, qui regnum adulterio quae-
reret:

Adde, inquit, húc, quod mihi porténto cae-
lestúm pater

Prodígium misit, régni stabilimén mei, 20

Agnum ínter pecudes aúrea clarúm coma
Quondám Thyestem elépere ausum esse é
regia,

Qua in re ádiutricem cóniugem cepít sibi.

69 Videturne summa improbitate usus non sine summa
esse ratione? Nec vero scaena solum referta est his 25
sceleribus, sed multo vita communis paene maioribus.
Sentit domus unius cuiusque, sentit forum, sentit curia,

campus, socii, provinciae, ut, quem ad modum ratione
recte fiat, sic ratione peccetur, alterumque et a paucis
et raro, alterum et saepe et a plurimis, ut satius
fuerit nullam omnino nobis a dis immortalibus datam
5 esse rationem quam tanta cum pernicie datam. Ut
vinum aegrotis, quia prodest raro, nocet saepissime,
melius est non adhibere omnino quam spe dubiae sa-
lutis in apertam perniciem incurrere, sic haud scio an
melius fuerit humano generi motum istum celerem
10 cogitationis, acumen, sollertiam, quam rationem voca-
mus, quoniam pestifera est multis, admodum paucis
salutaris, non dari omnino quam tam munifice et tam
large dari. Quam ob rem si mens voluntasque divina 70
idcirco consuluit hominibus, quod iis est largita ra-
15 tionem, iis solis consuluit, quos bona ratione donavit,
quos videmus, si modo ulli sunt, esse perpaucos. Non
placet autem paucis a dis immortalibus esse consul-
tum; sequitur ergo, ut nemini consultum sit.

Huic loco sic soletis occurrere: non idcirco non 28

20 optime nobis a dis esse provisum, quod multi eorum
beneficio perverse uterentur; etiam patrimoniis mul-
tos male uti, nec ob eam causam eos beneficium a
patribus nullum habere. Quisquamne istuc negat?
aut quae est in collatione ista similitudo? Nec enim
25 Herculi nocere Deianira voluit, cum ei tunicam san-
guine Centauri tinctam dedit, nec prodesse Pheraeo
Iasoni is, qui gladio vomerem eius aperuit, quam sa-
nare medici non potuerant. Multi enim et, cum ob-
esse vellent, profuerunt et, cum prodesse, obfuerunt.
30 Ita non fit ex eo, quod datur, ut voluntas eius, qui
dederit, appareat, nec, si is, qui accepit, bene utitur,
idcirco is, qui dedit, amice dedit. Quae enim libido, 71
quae avaritia, quod facinus aut suscipitur nisi con-
silio capto aut sine animi motu et cogitatione, id est
35 ratione, perficitur? Nam omnis opinio ratio est, et
quidem bona ratio, si vera, mala autem, si falsa est
opinio. Sed a deo tantum rationem habemus, si modo

habemus, bonam autem rationem aut non bonam a nobis. Non enim, ut patrimonium relinquatur, sic ratio est homini beneficio deorum data. Quid enim potius hominibus dedissent, si iis nocere voluissent? Iniustitiae autem, intemperantiae, timiditatis quae semina essent, 5
29 si his vitiis ratio non subesset? Medea modo et Atreus commemorabantur a nobis, heroicae personae, inita
72 subductaque ratione nefaria scelera meditantes. Quid? levitates comicae parumne semper in ratione versantur? parumne subtiliter disputat ille in Eunucho? 10

Quid igitur faciam?

Exclúsit, revocat; rédeam? non, si me óbsecret.

Ille vero in Synephebis Academicorum more contra communem opinionem non dubitat pugnare ratione, qui 'in amore summo summaque inopia suave esse' 15 dicit

Paréntem habere avárum, inlepidum, in líberos

Diffícilem, qui te néc amet nec studeát tui.

73 Atque huic incredibili sententiae ratiunculas suggerit:
Aut tu íllum fructu fállas aut per lítteras 20
Avértas aliquod nómen aut per sérvolum
Percúttias pavidum, póstre mo a parcó patre
Quod súmas, quanto díssipes libéntius!

Idemque facilem et liberalem patrem incommodum esse amanti filio disputat, 25

Quem néque quo pacto fállam nec quid inde aúferam

Nec quém dolum ad eum aut máchinam commóliar,

Scio quícquam; ita omnes méos dolos, fallácias,

Praestrígias praestrínxit commoditás patris.

Quid ergo? isti doli, quid? machinae, quid? fallaciae praestrígiaeque num sine ratione esse potuerunt? O praeclarum munus deorum! ut Phormio possit dicere:

Cédo senem; iam instrúcta sunt mi in córde consilia ómnia.

5 Sed exeamus e theatro, veniamus in forum. Sessum 30
it praetor. Quid ut iudicetur? Qui tabularium incen- 74
derit. Quod facinus occultius? Id se Q. Sosius, splendidus eques Romanus ex agro Piceno, fecisse confessus est. Qui transcripserit tabulas publicas. Id quoque
20 L. Alenus fecit, cum chirographum sex primorum imitatus est. Quid hoc homine sollertius? Cognosce alias quaestiones, auri Tolossani, coniurationis Iugurthinae; repete superiora, Tubuli de pecunia capta ob rem iudicandam, posteriora, de incestu rogatione Peducaea,
15 tum haec cotidiana, sicae, veneni, peculatus, testamentorum etiam lege nova quaestiones. Inde illa actio: OPE CONSILIOQUE TUO FURTUM AIO FACTUM ESSE, inde tot iudicia de fide mala, tutelae, mandati, pro socio, fiduciae, reliqua, quae ex empto aut vendito aut con-
20 ducto aut locato contra fidem fiunt, inde iudicium publicum rei privatae lege Plaetoria, inde everriculum malitiarum omnium, iudicium de dolo malo, quod C. Aquilius, familiaris noster, protulit; quem dolum
25 idem Aquilius tum teneri putat, cum aliud sit simulatum, aliud actum. Hanc igitur tantam a dis immortalibus arbitramur malorum sementim esse factam? Si enim rationem hominibus di dederunt, malitiam dederunt; est enim malitia versuta et fallax ratio nocendi; iidem etiam di fraudem dederunt, facinus ceteraque, quorum nihil nec suscipi sine ratione nec effici potest. 'Utinam' igitur, ut illa anus optat,

ne in nemore Pélio securibus
Caesae áccidissent ábiegnae ad terrám
trabes,

sic istam calliditatem hominibus di ne dedissent! qua

perpauci bene utuntur, qui tamen ipsi saepe a male utentibus opprimuntur, innumerabiles autem improbe utuntur, ut donum hoc divinum rationis et consilii ad fraudem hominibus, non ad bonitatem impertitum esse videatur.

31 Sed urgetis identidem hominum esse istam culpam, 5
76 non deorum; ut si medicus gravitatem morbi, gubernator vim tempestatis accuset; etsi hi quidem homunculi, sed tamen ridiculi. Quis enim te adhibuisset, dixerit quispiam, si ista non essent? Contra deum 10 licet disputare liberius. In hominum vitiis ais esse culpam. Eam dedisses hominibus rationem, quae vitia culpamque excluderet. Ubi igitur locus fuit errori deorum? Nam patrimonia spe bene tradendi relinquimus, qua possumus falli; deus falli qui potuit? An ut Sol, in 15 currum cum Phaëthontem filium sustulit, aut Neptunus, cum Theseus Hippolytum perdidit, cum ter optandi a Neptuno patre habuisset potestatem? Poëtarum ista sunt, nos autem philosophi esse volumus, rerum auctores, non fabularum. Atque hi tamen ipsi 20 di poëtici si scissent perniciose fore illa filiis, peccasse in beneficio putarentur. Et, si verum est, quod Aristo Chius dicere solebat, nocere audientibus philosophos iis, qui bene dicta male interpretarentur (posse enim asotos ex Aristippi, acerbos e Zenonis schola 25 exire), prorsus, si, qui audierunt, vitiosi essent dicesuri, quod perverse philosophorum disputationem interpretarentur, tacere praestaret philosophis quam iis, 78 qui se audissent, nocere. Sic, si homines rationem bono consilio a dis immortalibus datam in fraudem 30 malitiamque convertunt, non dari illam quam dari humano generi melius fuit. Ut, si medicus sciat eum aegrotum, qui iussus sit vinum sumere, meracius sumpturnum statimque periturum, magna sit in culpa, sic vestra ista providentia reprehendenda, quae rationem 35 dederit iis, quos scierit ea perverse et improbe usuros. Nisi forte dicitis eam nescisse. Utinam quidem! Sed

non audebitis. Non enim ignoro, quanti eius nomen putetis.

Sed hic quidem locus concludi iam potest. Nam 32
79 si stultitia consensu omnium philosophorum maius est 5 malum, quam si omnia mala et fortunae et corporis ex altera parte ponantur, sapientiam autem nemo adsequitur, in summis malis omnes sumus, quibus vos optume consultum a dis immortalibus dicitis. Nam ut nihil interest, utrum nemo valeat, an nemo possit 10 vere, sic non intellego, quid intersit, utrum nemo sit sapiens, an nemo esse possit. Ac nos quidem nimis multa de re apertissima. Telamo autem uno versu locum totum conficit, cur di homines neglegant:

Nám si curent, béne bonis sit, mále malis;
quod núnc abest.

15 Debebant illi quidem omnis bonos efficere, siquidem hominum generi consulebant. Sin id minus, bonis 80 quidem certe consulere debebant. Cur igitur duo Scipiones, fortissimos et optimos viros, in Hispania Poenus oppressit? cur Maximus extulit filium consularem? 20 cur Marcellum Hannibal interemit? cur Paulum Cannae sustulerunt? cur Poenorum crudelitati Reguli corpus est praebitum? cur Africanum domestici parietes non texerunt? Sed haec vetera et alia permulta; propiora videamus. Cur avunculus meus, vir innocentis 25 sumus idemque doctissimus, P. Rutilius, in exilio est? cur sodalis meus interfectus domi suae, Drusus? cur temperantiae prudentiaeque specimen ante simulacrum Vestae pontifex maximus est Q. Scaevola trucidatus? cur ante etiam tot civitatis principes a Cinna inter- 30 empti? cur omnium perfidiosissimus, C. Marius, Q. Catulum, praestantissima dignitate virum, mori potuit iubere? Dies deficiat, si velim numerare, quibus bo- 81 nis male evenit, nec minus, si commemorem, quibus improbis optime. Cur enim Marius tam feliciter sep- 35 timum consul domi suae senex est mortuus? cur om-

nium crudelissimus tam diu Cinna regnavit? At dedit
 33 poenas. Prohiberi melius fuit impediri, ne tot
 summos viros interficeret, quam ipsum aliquando poe-
 nas dare. Summo cruciatu supplicioque Q. Varius,
 homo importunissimus, periit; si, quia Drusum ferro,
 Metellum veneno sustulerat, illos conservari melius
 fuit quam poenas sceleris Varium pendere. Duode-
 82 quadraginta annos Dionysius tyrannus fuit opulentis-
 sumae et beatissimae civitatis; quam multos ante
 hunc in ipso Graeciae flore Pisistratus! At Phala-
 ris, at Apollodorus poenas sustulit. Multis quidem
 ante cruciatis et necatis. Et praedones multi saepe
 poenas dant, nec tamen possumus dicere non plu-
 ris captivos acerbe quam praedones necatos. Ana-
 xarchum Democriteum a Cyprio tyranno excarnifica-
 tum accepimus, Zenonem Eleae in tormentis necatum.
 Quid dicam de Socrate, cuius morti inlacrimari soleo
 Platonem legens? Videsne igitur deorum iudicio,
 si vident res humanas, discrimen esse sublatum?
 34 Diogenes quidem Cynicus dicere solebat Harpalum,
 83 qui temporibus illis praedo felix habebatur, contra
 deos testimonium dicere, quod in illa fortuna tam
 diu viveret. Dionysius, de quo ante dixi, cum fanum
 Proserpinae Locris expilavisset, navigabat Syracusas;
 isque cum secundissimo vento cursum teneret, ridens
 'Videtisne', inquit, 'amici, quam bona a dis in-
 mortalibus navigatio sacrilegis detur?' Idque
 homo acutus cum bene planeque percepisset, in eadem
 sententia perseverabat. Qui cum ad Peloponnesum
 classem appulisset et in fanum venisset Iovis Olympii,
 30 aureum ei detraxit amiculum grandi pondere, quo
 Iovem ornat e manubiis Karthaginensium tyrannus
 Gelo, atque in eo etiam cavillatus est aestate grave
 esse aureum amiculum, hieme frigidum, eique laneum
 pallium iniicit, cum id esse aptum ad omne anni
 35 tempus diceret. Idemque Aesculapii Epidauri barbam
 auream demi iussit; neque enim convenire barbatum

esse filium, cum in omnibus fanis pater inberbis esset.
 Etiam mensas argenteas de omnibus delubris iussit
 84 auferri, in quibus cum more veteris Graeciae inscrip-
 tum esset BONORUM DEORUM, uti se eorum bonitate
 velle dicebat. Idem Victoriolas aureas et pateras co-
 5 ronasque, quae simulacrorum porrectis manibus susti-
 nebantur, sine dubitatione tollebat eaque se accipere,
 non auferre dicebat; esse enim stultitiam, a quibus
 bona precaremur, ab iis porrigentibus et dantibus
 10 nolle sumere. Eundemque ferunt haec, quae dixi, sub-
 lata de fanis in forum protulisse et per praeconem
 vendidisse exactaque pecunia edixisse, ut, quod quis-
 que a sacris haberet, id ante diem certam in suum
 quidque fanum referret. Ita ad impietatem in deos in-
 15 homines adiunxit iniuriam. / Hunc igitur nec Olympius 35
 Iuppiter fulmine percussit nec Aesculapius misero diu-
 turnoque morbo tabescentem interemit, atque in suo
 lectulo mortuus in † typanidis rogam inlatus est eamque
 potestatem, quam ipse per scelus erat nactus, quasi
 20 iustam et legitimam hereditatis loco filio tradidit. In- 85
 vita in hoc loco versatur oratio; videtur enim auctori-
 tatem adferre peccandi; recte videretur, nisi et vir-
 tutis et vitiorum sine ulla divina ratione grave ipsius
 conscientiae pondus esset, qua sublata iacent omnia.
 25 Ut enim nec domus nec res publica ratione quadam et
 disciplina dissignata videatur, si in ea nec recte factis
 praemia extent ulla nec supplicia peccatis, sic mundi
 divina [in homines] moderatio profecto nulla est, si
 in ea discrimen nullum est bonorum et malorum.
 30 At enim minora di neglegunt neque agellos sin- 86
 gulorum nec viticulas persequuntur nec, si uredo aut
 grando quippiam nocuit, id Iovi animadvertendum fuit;
 ne in regnis quidem reges omnia minima curant; sic
 enim dicitis. Quasi ego paulo ante de fundo For-
 35 miano P. Rutilii sim questus, non de amissa salute.
 Atque hoc quidem omnes mortales sic habent, exter- 36
 nas commoditates, vineta, segetes, oliveta, ubertatem

frugum et fructuum, omnem denique commoditatem prosperitatemque vitae a dis se habere; virtutem autem nemo umquam acceptam deo rettulit. Nimirum recte; propter virtutem enim iure laudamur et in virtute recte gloriamur; quod non contingeret, si id donum a deo, non a nobis haberemus. At vero aut honoribus aucti aut re familiari, aut si aliud quippiam nacti sumus fortuiti boni aut depulimus mali, tum dis gratias agimus, tum nihil nostrae laudi adsumptum arbitramur. Num quis, quod bonus vir esset, gratias dis egit umquam? at quod dives, quod honoratus, quod incolumis. Iovemque optimum et maxumum ob eas res appellant, non quod nos iustos, temperatos, sapientes efficiat, sed quod salvos, incolumis, opulentos, copiosos.

88 Neque Herculi quisquam decumam vovit umquam, si sapiens factus esset. Quamquam Pythagoras cum in geometria quiddam novi invenisset, Musis bovem immolasse dicitur; sed id quidem non credo, quoniam ille ne Apollini quidem Delio hostiam immolare voluit, ne aram sanguine aspergeret. Ad rem autem ut redeam, iudicium hoc omnium mortalium est, fortunam a deo petendam, a se ipso sumendam esse sapientiam. Quamvis licet Menti delubra et Virtuti et Fidei consecremus, tamen haec in nobis ipsis sita videmus; Spei, Salutis, Opis, Victoriae facultas a dis expetenda est. Inproborum igitur prosperitates secundaeque res redarguunt, ut Diogenes dicebat, vim omnem deorum ac potestatem. At non numquam bonos exitus habent boni. Eos quidem arripimus attribuimusque sine ulla ratione dis immortalibus. At Diagoras cum Samo thracam venisset, *ἄθεος* ille qui dicitur, atque ei quidam amicus 'Tu, qui deos putas humana neglegere, nonne animadvertis ex tot tabulis pictis, quam multi votis vim tempestatis effugerint in portumque salvi pervenerint?', 'Ita fit', inquit; 'illi enim nusquam picti sunt, qui naufragia fecerunt in marique perierunt.' Idem-

que, cum ei naviganti vectores adversa tempestate timidi et perterriti dicerent non iniuria sibi illud accidere, qui illum in eandem navem recepissent, ostendit eis in eodem cursu multas alias laborantis quaesivitque, num etiam in iis navibus Diagoram vehi crederent. Sic enim res se habet, ut ad prosperam adversamve fortunam, qualis sis aut quem ad modum vixeris, nihil intersit. Non animadvertunt, inquit, omnia di, ne reges quidem. Quid est simile? Reges enim si scientes praetermittunt, magna culpa est; at deo ne excusatio quidem est inscientiae. Quem vos praeclare defenditis, cum dicitis eam vim deorum esse, ut, etiamsi quis morte poenas sceleris effugerit, expectantur eae poenae a liberis, a nepotibus, a posteris.

15 O miram aequitatem deorum! Ferretne civitas ulla latorem istius modi legis, ut condemnaretur filius aut nepos, si pater aut avus deliquisset?

Quinám Tantalidarum ínterneconí modus
Parétur? aut quaenam úmquam ob mortem
Mýrtili

20 Poenís luendis dábitur satias súplici?

Utrum poëtae Stoicos depravarint, an Stoici poëtis dederint auctoritatem, non facile dixerim; portenta enim ab utrisque et flagitia dicuntur. Neque enim, quem Hipponactis iambus laeserat, aut qui erat Archilochi versu volneratus, a deo inmissum dolorem, non conceptum a se ipso continebat, nec, cum Aegisthi libidinem aut cum Paridis videmus, a deo causam requirimus, cum culpae paene vocem audiamus, nec ego multorum aegrorum salutem non ab Hippocrate potius quam ab Aesculapio datam iudico, nec Lacedaemoniorum disciplinam dicam umquam ab Apolline potius Spartaee quam a Lycurgo datam. Critolaus, inquam, evertit Corinthum, Karthaginem Hasdrubal. Hi duo illos oculos orae maritumae effoderunt, non iratus aliqui, quem omnino irasci posse negatis, deus. At sub-

venire certe potuit et conservare urbis tantas atque
 39 talis; vos enim ipsi dicere soletis nihil esse, quod
 deus efficere non possit, et quidem sine labore
 ullo; ut enim hominum membra nulla contentione
 87 mente ipsa ac voluntate moveantur, sic numine deo-
 rum omnia fingi, moveri mutarique posse. Neque id
 dicitis superstitiose atque aniliter, sed physica con-
 stantique ratione; materiam enim rerum, ex qua et in
 qua omnia sint, totam esse flexibilem et commutabi-
 lem, ut nihil sit, quod non ex ea quamvis subito fingi
 10 convertique possit; eius autem universae fictricem et
 moderatricem divinam esse providentiam; hanc igitur,
 quocumque se moveat, efficere posse, quicquid velit.
 Itaque aut nescit, quid possit, aut negligit res hu-
 manas aut, quid sit optimum, non potest iudicare. 15
 88 93 Non curat singulos homines. Non mirum; ne civitates
 quidem; non modo eas, ne nationes quidem et gentes.
 Quodsi has etiam contemnet, quid mirum est omne
 ab ea genus humanum esse contemptum? Sed quo
 modo iidem dicitis non omnia deos persequi, iidem 20
 voltis a dis immortalibus hominibus dispertiri ac di-
 vidi somnia? Idcirco haec tecum, quia vestra est de
 somniorum veritate sententia. Atque iidem etiam vota
 suscipi dicitis oportere. Nempe singuli vovent, audit
 igitur mens divina etiam de singulis. Videtis ergo 25
 non esse eam tam occupatam, quam putabatis? Fac
 esse distentam, caelum versantem, terram tuentem,
 maria moderantem; cur tam multos deos nihil agere
 et cessare patitur? cur non rebus humanis aliquos
 37 otiosos deos praeficit, qui a te, Balbe, innumerabiles 30
 89 explicati sunt? Haec fere dicere habui de natura deo-
 rum, non ut eam tollerem, sed ut intellexeretis, quam
 esset obscura et quam difficilis explicatus haberet.
 40 Quae cum dixisset, Cotta finem. Lucilius autem:
 94 Vehementius, inquit, Cotta, tu quidem invectus es in 35
 eam Stoicorum rationem, quae de providentia deorum
 ab illis sanctissime et providentissime constituta est.

Sed quoniam advesperascit, dabis nobis diem aliquem,
 ut contra ista dicamus. Est enim mihi tecum pro
 aris et focis certamen et pro deorum templis atque
 delubris proque urbis muris, quos vos, pontifices,
 5 sanctos esse dicitis diligentiusque urbem religione
 quam ipsis moenibus cingitis; quae deseri a me, dum
 quidem spirare potero, nefas iudico. Tum Cotta: Ego 95
 vero et opto redargui me, Balbe, et ea, quae disputavi,
 disserere malui quam iudicare et facile me a te
 10 vinci posse certo scio. Quippe, inquit Velleius, qui
 etiam somnia putet ad nos mitti ab Iove, quae ipsa
 tamen tam levia non sunt, quam est Stoicorum de
 natura deorum oratio. Haec cum essent dicta, ita
 discessimus, ut Velleio Cottae disputatio verior, mihi
 15 Balbi ad veritatis similitudinem videretur esse pro-
 pensior.

FRAGMENTA.

EX LIBRO DE NATURA DEORUM TERTIO.

1. *Lactant. inst. div. II 3. 2 Intellegebat Cicero falsa esse, quae homines adorarent. Nam cum multa dixisset, quae ad eversionem religionum valerent, ait tamen non esse illa vulgo disputanda, ne susceptas publice religiones disputatio talis exstinguat.*

2. *Lactant. inst. div. II 8. 10 Cicero de natura deorum disputans sic ait: Primum igitur non est probabile eam materiam rerum, unde orta sunt omnia, esse divina providentia effectam, sed habere et habuisse vim et naturam suam. Ut igitur faber, cum quid aedificaturus est, non ipse facit materiam, sed ea utitur, quae sit parata, fictorque item cera, sic isti providentiae divinae materiam praesto esse oportuit, non quam ipse faceret, sed quam haberet paratam. Quodsi*

non est a deo materia facta, ne terra quidem et aqua et aër et ignis a deo factus est.

3. *Maii vett. interpr. Virg. p. 45 ed. Med. apud Ciceronem de natura deorum II, ubi de Cleomene Lacedaemonio . . .*

[4. *Diomedes I p. 313. 10 Keil. Cicero de deorum natura tertio: homines omnibus bestiis antecedunt. (Vid. de off. I 30. 105.)*]

EX LIBRIS INCERTIS.

5. *Serv. ad Verg. Aen. III 284 Tullius in libro de natura deorum tria milia annorum dixit magnum annum tenere.*

[6. *Serv. ad Verg. Aen. III 600 Cicero spiritabile dixit in libris de deorum natura. (Vid. ad Tuscul. p. 360. 21, N. D. p. 53. 19.)*]

[7. *Serv. ad Verg. Aen. VI 894 Per portam corneam oculi significantur, qui et cornei sunt et duriores ceteris membris; nam frigus non sentiunt, sicut etiam Cicero dixit in libris de natura deorum. (Vid. supra p. 98. 35.)*]